

♦♦♦ BEKE MARGIT

Pétervárad története a kezdetektől a XVIII. század végéig*

ELŐZMÉNYEK

A téma választását az indokolta, hogy a Délvidék történelmével kapcsolatos péterváradai kánoni látogatás jegyzőkönyve megtalálható a Primási Levéltárban. Ezért igen egyszerűnek és könnyűnek ígérkezett az előadás összeállítása. Pétervárad, hasonlóan a többi királyi alapítású helyhez, exemptségnél fogva tartozhatott az esztergomi érsekséghez addig, amíg az exempt területeket beosztották a területileg illetékes egyházmegyéhez. Az egyházlátogatási jegyzőkönyv néhány oldala nem kecsegtetett nagy sikerrel, ezért a középkorig kellett visszanyúlnom, és a témát a XVIII. század végével lezárnom. Közben újabb szálakat kellett nyomom követni. Természetesen Pétervárad egyházi történelmével szándékoztam foglalkozni, miközben az általános történelmi vonulat, viharok, háborúk, békék, egyházmegyei átrendezések is befolyásolták a város történelmét, tehát *per tangentem* szólni kell róluk.

A következőkre kerestem a választ: Pétervárad eredete, hovatarozása, kitekintéssel az egyházmegyei változásokra a mohácsi csata előtt és után; a török hódoltság kezdete és a hódoltsági egyházi élet, majd a felszabadult Délvidék, hogyan kapcsolódik az esztergomi Primási Levéltárban található egyházlátogatási jegyzőkönyv Péterváradhoz; Mária Terézia oklevele; egyházmegyei rendezések. A XVIII. század végi péterváradai egykorú leírással zárul az eszmefuttatás.

* A Szent György Lovagrend szabadkai konferenciáján (2012. július 15–21.) elhangzott előadás kiegészített változata.

PÉTERVÁRAD EREDETE, ELNEVEZÉSE, FEKVÉSE, BIRTOKLÁSA

A XIX. század végén azt írták: Pétervárad/Peterwardein/Petrovaradin önálló város Szerém vármegyében a legnagyobb erődítmény, a Duna jobb partján fekszik, Újvidékkel szemben.¹ Akkor Pétervárad az erődítményből és két külvárosból – Lajosvölgy és Rókusvölgy – állt. Az erődítmény vagy vár két részre oszlik, a felső vár – benne katonai épületek vannak 64 méternyire a Duna tükre fölé emelkedően – hegyen épült. Az alsó vár lejjebb fekszik, és ebben a katonai kórház, a székesegyház s több magánépület van. A két erősség 10 ezer főnyt fogadhat be, és 15 ezer embernek nyújthat menedéket. Újvidékkel a hajóhid és a vasúti híd köti össze.

Pétervárad ma Újvidéknek/Novi Sadnak szinte része, bár önálló település Szerbia területén. A kutatók szerint eredetileg a Duna északi oldalán, a későbbi Újvidék Klissza nevű elővárosának a középkori helyén volt. Ma a Duna déli oldalán található.²

Pétervárad elnevezésénél elgondolkodtató, hogy egyesek a szerémi/sziriumi egyház alapítójának Szent Pétert tartják, aki Epaenetes tanítványát bízta meg a püspökség vezetésével. Elevenen élhetett Szent Péter alakja e területen, a keresztnév használata által is (Töre fia Péternél), tehát valamiképpen visszacseng a Szent Péter-i örökség.

Római kori településként Krisztus előtt 30-ban *Cusum* és *Acumincum* erőssége néven említik.³ 441-ben a hunok foglalták el. A legendák leheletét érezni azon a magyarázaton, amely szerint 1096-ban a romok helyén Habenichts Walter a keresztes hadak egyik vezére alapítja Péterváradot, aki Amiens-i Pétert várta, azt üzenve neki: *Peter wir warten dein*.⁴ Nem szólva a hibás nyelvtanról.

A név a bizánci forrásokban is olvasható. I. (Komnenosz) Mánuel bizánci császár (1143–1180) 1164-ben sikeres hadjáratot indított III. István király

¹ *A Pallas Nagy Lexikona* XIII (Budapest 1892) 997–998.

² TAKÁCS Miklós, *Pétervárad*, in *Korai magyar történelmi lexikon* (szerk. Kristó Gyula; Budapest 1994; a továbbiakban: KMTL) 545.

³ *Petrovaradin várának hadi története rövid kivonatban* (Újvidék 1915; a továbbiakban: *Petrovaradin* 1915) 3.

⁴ *Petrovaradin* 1915, 3.

⁵ TAKÁCS Miklós, *A bélakuti/péterváradai ciszterci monostor* (Újvidék 1989) 9. Bár egyesek ezt az elnevezést a szerémségi Kövel vagy Bánmonostorával, a mai Banostorral azonosítják.

⁶ TAKÁCS 1989, 10.

⁷ DUDÁS Gyula, *Petur bán és Peturváradja*, in *Századok* XL (1906) 84–86.

⁸ *Chronicon Leobicense*, in GOMBOS, Albinus Franciscus, *Catalogus fontium historiae Hungaricae* (Budapestini 1937) I, 268; GYÖRFFY György, *Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza* (Buda-

(1162–1172) ellen. Amikor Mánuel átkelt a Száván, egy *Petrikon* nevű helyhez ért, és ott sátorot ütött.⁵ A város nevében tehát megtalálható a Péter név. A XIII. század előtt a város neve *Varadinum* volt, ettől kezdve *Varadinum Petri* néven szerepel, vagyis Péternek a vára.⁶ Egyesek feltételezik, hogy Péteváradot vagy Petur bán, vagy egyik őse alapította.⁷

Latinul *Varadinum Petri* a település neve. 1213-ban szerepel a *Chronicon Leobiensében*. „*Mater s. Elizabeth occiditur... a nobili viro Petro de Wardino, quia ipsa conscia per fratrem Egbertum stuprata fuit uxor eius.*”⁸ Vagyis Péter vára említése Gertrúd királyné, Erzsébet anyjának meggyilkolása – amelyet Váradi Péter nemes követett el – évében olvasható. Tőre fia Péter neve elsőként 1194-ben tűnik fel oklevélben, aki 1213-ban sem volt aggastyán.

Pétevárad helye is igen sok vitát vált ki napjainkban is. Tehát hol is feküdt eredetileg Pétevárad? Györffy szerint Pétevárad a Duna révjének két oldalán feküdt Bács és Szerém megyében. A két parti uradalom Gurwey fia Péter birtoka volt, aki Gertrud királyné meggyilkolása miatt életét és birtokait veszítette.⁹ Mindkét part a Várad nevet viselte, de nehéz eldönteni, hogy hol állt a vár, amelyről a nevet kapta. A szerémi oldalra látszik utalni – Györffy szerint – a *Chronicon Leobienese* nem egykorú híradása a királynégylkos Váradi Péter váráról, amelyet a bélakuti ciszterek kaptak meg. A Theiner-féle dátum 1223-ban viszont *Varod* néven a bácsi oldalra mutat.¹⁰ Ezt erősíti meg az 1231-es oklevél is, amely szerint a vásár, a piac és az uradalom központja volt.¹¹

IV. Béla király 1236. október 27-i oklevelében *Petur Waradnak* nevezi,¹² az október 29-i okmány *Peter Waradon* kelt.¹³ Pontosítja a helyet az 1237. évi oklevél, amely szerint „*ultra Danubium ... Peturwarod et regale palatium ibi constitutum*”.¹⁴ Tehát Pétevárad a Duna fölött van, és királyi palotája ugyanott jött létre. Bár egyesek nem a király palotáját látják e forrásban, hanem Petur ispánét. Az 1267-es dokumentum szerint a területén lévő Aranylábúbács ugyancsak Pétevárad bejáratánál található, idézem: „*Aranlabovbach ... cum*

pest 1987) I, 230–231; HERVAY, Ferenc L., *Repertorium historicum ordinis cisterciensis in Hungaria* (Bibliotheca cisterciensis 7) (Roma 1984) 133.

⁹ GYÖRFFY I, 230.

¹⁰ THEINER, Augustino, *Vetera monumenta hitorica Hungariam Sacram illustrantia. I–II* (Romae 1859–1860) I, 39.

¹¹ GYÖRFFY I, 230.

¹² SZENTPÉTERY Imre – BORSA Iván, *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–III* (Budapest 1923–1987; a továbbiakban: Reg. Árp.) 615; GYÖRFFY I, 230.

¹³ Reg. Árp. 616; GYÖRFFY I, 230.

¹⁴ Idézi: GYÖRFFY I, 230; MOL DI 216; WENZEL Gusztáv, *Árpád-kori új okmánytár* (Pest 1860, reprint: Pápa 2002; a továbbiakban: ÁOT) VII, 29–30.

portu de Peturwarada utriusque partis Danubii”.¹⁵ Tehát eredetileg Pétervárad a Duna mindkét partján feküdt.

Péter vára Töre fia Péter birtokában volt valószínűleg a királyné meggyilkolása évéig.¹⁶ A birtok konfiskálása után Takács szerint II. András (1205–35) Váradot hűgának, Margitnak adományozta 1222-ben. Margit hercegnő (1175–1229 u.), III. Béla király és Antiochiai Anna leánya 1185 végén lett Mária néven II. Isaakios Angelos bizánci császár felesége. A csodálatosan szép kislány ekkor 10 éves volt.¹⁷ Margit hozományul kapta Belgrádot és Barancsot, a császár viszont elismerte a horvát–dalmát boszniai terület feletti magyar uralmat.¹⁸ Gyermeük Manuel és Kalojan. Margit a harmadik házassága után tért vissza Magyarországra 1222-ben. II. András neki adta Keve várát a vármegyével együtt, és a Szerémséget kormányozta. A ciszterci alapítólevélben olvasható *palatium* valószínűleg ebben az időben épült. A császárné nem sokáig élvezhette Váradot, hiszen – a feltételezések szerint – 1229-ben meghalt.¹⁹

Az 1229-es dátum azért is érdekes, mert ebben az évben jött létre a szerémi püspökség, amelyet jövedelemmel is el kellett látni. A Szerém vármegyéhez tartozó Péterváradot Szerbiától a Macsói bánság választotta el 1226-ban, amikor IV. Béla megalapította a bánságot. A szerbek 1389. június 15-én a rigómezei ütközetben elvesztették önálló állami létüket, és török protektorátus alá kerültek.²⁰ Rókay Péter szerint 1229 után ismét a koronára szállt a birtok, de egy része Péter comes rokonai kezén maradhatott. Ugyanis tőlük IV. Béla (1235–70) konfiskálta a birtokokat.²¹ Hervay szerint azonban ez már 1234-ben megtörtént.²²

A BÁNK BÁN

Az olvasottak alapján felvetődik a kérdés, mi a Gertrúd halálával kapcsolatos okmányok történelmi alapja, és hogyan vált operai témává. Mi a kapcsolat a valóság és az irodalmi, zenei feldolgozás között? Nézzük a tényeket, amelyek a mai napig valójában nem tisztáztak.

¹⁵ Idézi: GYÖRFFY I, 230; MOL DI 630.

¹⁶ *Chronicon Leobicense* 133.

¹⁷ *III. Béla magyar király emlékezete* (szerk. Forster Gyula; Budapest 1900) 33.

¹⁸ MAKK Ferenc, *Margit hercegnő*, in KMTL 443; MORAVCSIK Gyula, *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai* (Budapest 1988) 159, 296, 298, 314–315, 319–320, 332.

¹⁹ TAKÁCS 1989, 11–12; MAKK 443.

²⁰ GERE László, *Várad a Szerémségben*, in *A középkori Dél-Alföld és Szer* (szerk. Kollár Tibor; Szeged 2000) 337–382, 339.

²¹ TAKÁCS 1989, 12.

II. András király 1213 szeptemberében Halicsra készülődik. Szeptember 28-án Péter ispán és a Kacsics nembeli Simon ispán, Bánk nádor veje az összeesküvők élén a pilisi erdőben tartózkodó Gertrúd királynéra és kíséretére törnek. Péter ispán és Simon ispán meggyilkolja a királynét. Gertrúdot a piliszentkereszti ciszter monostorban temetik el.²³ II. András erre a hírről visszafordul. A *Képes Krónika* Bánk bánnak tulajdonítja a királyné megölését ezekkel a szavakkal: „András ... Felesége a Németországból jött Gertúd úrnő volt ... Hanem ó, fájdalom, az említett úrnő – kétségkívül az emberi nem ellenségének a sugalmazására – Bánk bánnak, ennek a kiváló férfiúnak a feleségét erőszakkal kiszolgáltatta az egyik nála vendégeskedő fivérének, hogy az megbecstelenítse. Emiatt ez a Bor nembeli Bánk irgalmatlanul megfürdette kardját a királyné vérében, és szörnyű sebbel megsebezve ... meggyilkolta.”²⁴

Az okmányokban olvasható, hogy Péter ispán Turwey (Gurwey), azaz Tőre fia Péter volt.²⁵ Péter neve 1194-ben tűnik fel oklevélben elsőként, aki 1213-ban sem volt aggyastyán. Egyesek Vas vármegyei eredetűnek mondják a Tőre/Toraj családot, amely átszármazott Bács megyébe. Bácsi és szerémi birtokait a ciszter apátsági oklevél felsorolja, tehát a Duna mindkét partján volt birtoka. Tőre fia Péter 1194–1213 között Pozsony, Bihar, Sopron, Csanád, Bács főispánja volt.²⁶ A királynéi udvarban 1207–1210 között udvarispáni tisztséget töltött be. Fényes karrierjét éppen a királyné környezetében futotta be. Birtokainak központja Pétevárad volt.²⁷ Gertrúd királyné András király halicsi hadjárata idején férje távollétében bíraskodott egy perben. A bíraskodásban való részvétel miatt volt Péter ispán a pilisi erdőben a királyné tartózkodási helyén. Motivációja az idegenek térhódítása mellett az lehetett, hogy birtokosként látta a nép nagy nyomorúságát. 1213. szeptember 28-án megölte a királynét Simon ispánnal, Bánk vejével. Érdújhelyi szerint később nincs róla tudomásunk.²⁸ Simon ispán, Bánk veje szintén az udvari emberek köréből került ki, ezért is tartózkodott a királynéi udvarban.

Bánk bán 1210–1211-ben királynéi udvarispán. Bánk családját sérelem érhetette a merániak részéről. Érdekes módon már a gyilkosság után szó van

²² HERVAY 133.

²³ *Magyarország történeti kronológiája. I–V* (szerk. Benda Kálmán – Seifert Tibor; Budapest 1981–1994; a továbbiakban: *Kronológia*) I, 130–131.

²⁴ *Képes Krónika 1358* (Bollók János fordítása), in *A magyar középkor irodalma* (Budapest 1984) 164–318, 295.

²⁵ ÉRDUJHELYI Menyhért, *Újvidék története* (Újvidék 1894) 34.

²⁶ DUDÁS 84–86.

²⁷ TAKÁCS Miklós, *Péter. Magyarország íjember*, in *KMTL* 544.

²⁸ ÉRDUJHELYI 1894, 35.

arról, hogy Gertrúd kerítője volt testvérének Bertoldnak. Egyes megállapítások szerint Bánk felesége ekkor nagymama korú volt.²⁹ A *Chronicon Leobiense* viszont Petur feleségén esett sérelemtől szól.³⁰

A korabeli feljegyzések szerint Bánk bán benne volt az összeesküvésben, de a gyilkosságot Töre fia Péter és Simon bán követte el. Az elégedetlenkedők meg akarták nyerni ügyüknek János esztergomi érseket, de ő talányos választ adott e szavakkal: „*Reginam interficere nolite timere bonum est, et si omnes consenserint, ego solus non contradico.*”³¹ Mások szerint András király Péter és Simon ispánt fej- és jószágvesztésre ítélte, de csak Péteren hajtották végre a karóba húzást.³² A király elvette Töre fia Péter Bács megyei birtokait, amelyek Újvidék körül és a Szerémségben voltak.³³

A történelmi adatokat Udvardy József csanádi megyéspüspök részletesen elemzi, és az újabb irodalom is más fényben közelíti meg az eseményeket. Udvardy leszögezi, hogy az udvarban sok volt a bajor Andechsi grófságból érkező német, akik a magyar urakkal szemben nagy előnyöket élveztek. Gertrúd meggyilkolásának oka tehát ez, a németgyűlölet. A királyné haláláról több publikáció is megjelent, köztük Rókay Péteré.³⁴

Korabeli forrás szerint: „*Regina Ungarie, soror Eggeberti episcopi Babenbergensis et Ottonis ducis Meranie, ab ipsis Ungaris crudeliter est interempta, nulla alia causa ut dicebatur existente, nisi quod eadem regina erga Teutonicos undecunque adventatnes larga fuit et liberalis, eorumque necessitati in omnibus subveniebat. Unis autem interfectorum, quidam comes nomine Petrus ... et palo per ventrem transfixo.*”³⁵

A királyi gyermekekben Gertrúd halála különbözőképpen hagyott nyomot. Szent Erzsébet álmában látta anyját és lelke üdvéért ő könyörgött. Kálmán herceg 1226-ban kérte apjától, hogy anyja lelkiüdvéért a hájszentlőrinci monostornak egy kikötőt adjon. Béla, Szlavónia hercege a toposzkoói apát-

²⁹ *Magyarország története előzmények és magyar történet 1242-ig. I–II* (Magyarország története tíz kötetben) (főszerk. Székely György; Budapest 1984; a továbbiakban: *Magyarország története 1242-ig*) II, 1285.

³⁰ *Chronicon Leobiense* 33.

³¹ *Magyarország története 1242-ig* II, 1286; GOMBOS I, 31. Magyarul: A királynét megölni nem kell félnek jó lesz és ha mindenki beleegyezik én nem ellenzem.

³² TAKÁCS Miklós, *Péter. Magyarországi főember*, in KMTL 544.

³³ FEJÉR, Georgius, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI* (Budae 1829–1844; a továbbiakban: CD) III. 1, 152; UDWARDY József, *A kalocsai érsekek életrajza (1000–1526)* (Dissertationes hungaricae ex historia Ecclesiae XI) (Köln 1991) 110.

³⁴ MÁTYÁS Flórián, *Népmondák és történeti adatok Gertrúd királyné erőszakos haláláról*, in *Századok* (1907) 10; DUDÁS Gyula, *Petur bán és Péterváradja*, in *Századok* (1906) 1; ROKAY, P., *Iz srednjovekovne istorije Novog Sada*, in *Zbornik za istorije* (Matica Srpska 1975) 11.

ságnak évi 20 márkát rendelt anyja és saját lelke üdvéért. 1227-ben a Nyulak szigeti Szent Mihály egyháznak egy malmot adott. Éppen a fiuk kérésének engedhetett II. András, amikor 1228-ban Simon bánt jószágaitól megfosztotta és Bánktól elvette birtokait.³⁶ Simonnak nem esett bántódása, mert egyes források szerint hamarabb meghalt. Bertoldot (nem Eggbert) a király külföldre küldte, aki magával vitte a 7 ezer márka értékű veretlen aranyat és ezüstöt, ezen felül aranyból és ezüstből készített használati eszközöket, amelyet Gert-rúd gyermekei számára gyűjtött össze. Bertold később visszatért kalocsai érsekségébe. A merénylet mérföldkönek számít, mivel ezzel lezárult a németek befolyása hazánkban.

Elérkeztünk Katona József: *Bánk bán* c. darabjához, amelyet Erkel Ferenc zenésített meg. Véletlenül nyúlt ehhez a témához Katona József és Erkel Ferenc? Aligha. Katona József 1820-ban írta meg a *Bánk bánt*, amelynek állítólag nem volt nagy visszhangja akkor. Erkel Ferenc (aki ezekben az években Budapesten, az Úri utcában lakott) zenésítette meg 1861-ben Katona drámáját Egressy Béni szövegkönyve alapján. Ennek éppen ebben az időben politikai üzenete volt, hiszen Magyarországnak nem volt megkoronázott királya, az idegenek elnyomása alatt sínylődött a nemzet. Tehát aktuális üzenetet hordozott. Mégis szerelmi történetbe foglalva nyúltak vissza az eredeti témához.

Bár a XIII. században van némi utalás szerelmi történetre, de csak a merénylet után, mert nem ez volt a gyilkosság oka. Inkább a XIV. századtól említik a források a magánbosszút. A szerelmi történet 1573 óta jelenik meg erőteljesebben. Ezt Valkai András: *Históriás Ének a nagyúr Bánk bánról, miképpen az András királynak a feleségét megölte az ő nagy vétkeért* c. verses elbeszélése indítja útjára.³⁷

Az operából ugyan azt ismerjük, hogy a Bár-Kalán nembeli Bánk gyilkolta meg Gertrúd királynét felesége, Melinda meggyalázása miatt,

³⁵ *Annales Marbacenses a. 631–1238, 1272*, in GOMBOS I, 152. Magyarul: Magyarország királynéja, Eggbert bambergi püspök és Merania hercegeének, Ottónak a testvére, a magyaroktól kegyetlenül megöletett, semmilyen más ok nem lévén, amint mondják, hacsak nem az, hogy a királynő a bárhonnán érkező németeket kedvezően fogadta és szabadon, nekik szükséges dolgokban mindenben kedvezett. Egyike azoknak, akik megölték, bizonyos Péter nevű ispán... nyilvánosan keresztre lett feszítve.

³⁶ *Magyarország története 1242-ig* II, 1345.

³⁷ VALKAI András, *Históriás ének az nagy vr Bank banról* (Komlos András ny., Debrecen 1574, facsimile kiadása: Budapest 1927. dec. 25. Rexa Dezső gondozásában) Ez a hatodik számozott példány pagina, fólió nélkül. 6 számozatlan fólió. Digitális felvétel. Országos Széchenyi Könyvtár őrzi. UDVARDY 112, 116.

valójában azonban a gyilkosságot Tőre fia Péter és Simon bán, Bánk veje követte el. Az operában a király mindannyiuknak sértetlenséget ígért. A valóság pedig az, hogy Péter ispánt karóba húzatta, birtokait elkobozta, és később a Bár-Kalád nembeli Bánkot leváltotta a nádorságról, tehát mégis megtorolta a gyilkosságot.

A *Bánk bán* témája, Gertrúd meggyilkolása talán nem is az idegengyűlöletből fakadt, sokkal inkább az igazságot szolgáltatás igényéből. Ez a XIII. században éppúgy jelen volt, mint a XIX. században.

Bánk történetét folytatva, a király tehát elvette a birtokokat és megölette az összeesküvőt. Az operában szereplő Bertold már 1206-tól kezdve választott kaloccai érsek 1212-ig, azután kinevezett érsek 1218-ig. Ugyan méltatlan volt és nem jártas a tudományokban – mint kaloccai érsek vitába szállt az esztergomi érsekkel, kétségbe vonva annak királykoronázási jogát –, az operában megvádolt nőcsábító azonban a valóságban nem volt, mert nem erről szólt az összeesküvés.³⁸ Ennyit az operáról és a körülményekről.

A CISZTEREK

A konfiskált péterváradai birtokok a ciszterek tulajdonába mentek át. Pétervárad története a XIII. századtól kezdve szorosan kapcsolódott a ciszterci bélakuti apátsághoz. A francia Champagne-i Trois Fontaines-ből már 1233-ban Béla ifjabb király (a későbbi IV. Béla) kérésére érkeztek ciszter szerzetesek Szerém vármegyébe Péterváradra,³⁹ csak az adománylevél kelt 1235. június 24-én.⁴⁰

Róbert esztergomi érsek 1236. augusztus 29-én kelt oklevele⁴¹ arról tanúskodik, hogy Béla úr Magyarország királya a Boldogságos Szűz Mária tiszteletére, lelkének üdvösségére a Kaloccai Egyházmegyében a Bélaforrás monostort újjáépíttette, a ciszterci apátot és szerzeteseit apostoli székénél fogva bevezette és egyebek között javakkal látta el, és Róbert érsek beleegyezésével a patronátusát a kis pesti Boldog Gellért mártír egyházában örök jogon a mo-

³⁸ UDVARDY 104.

³⁹ KOSZTA László, *Dél-Magyarország egyházi topográfiája a középkorban*, in *A középkori Dél-Alföld és Szer* (szerk. Kollár Tibor; Szeged 2000) 41–80, 57; Kronológia I, 145.

⁴⁰ ÉRDUJHELYI 1894, 36.

⁴¹ Reg. Árp. I, 188. 1236. okt. 27-éről.

⁴² *Budapest történetének okleveles emlékei. I* (összeáll. Csánky Dezső – Gárdonyi Albert; Budapest 1936; a továbbiakban: BTOE) I, 34; HERVAY 134.

⁴³ Esztergomi Főszékesegyházi Káptalan Levéltára. Magánlevéltár. Lad. 66. fasc. 2. Nr. 10, kiadva: (Monumenta Ecclesiae Strigoniensis I–IV) (ed. Ferdinandus Knauz – Crescens Dedek Ludovicus – Gabriel Dreska – Geysa Érszegi – Andreas Hegedűs – Tiburcius Neumann-Cornelius Szovák

nostornak adományozta (a Szent Gellért egyház az esztergomi érsek joghatósága alá tartozott) minden tizedével, más jövedelmeivel, a két káplánjával, Szent András (Sasad) és a (buda)örsi Szent Márton egyházak előljáróival ajánlékozta a bélakuti apátságnak a szerzetesek fenntartására, a papoknak a Szent Gellért egyházban, az apátok és testvérek, a plébánosok bevezetésének a joga az esztergomi érseké marad.⁴² Ennek az oklevélnek az eredetije az Esztergomi Főkáptalani Levéltár Magánlevéltárában található.⁴³

IV. Béla király 1237. június 24-én kelt oklevelében a ciszterci rendnek Ukurd/Ökörd birtokát, ami a Szerém vármegyében lévő egykor Gurwey fia Péter örökösaitől felségsértés címén, „*anyánk megölése*” miatt a király kezéhez visszakerült, azt a monostornak adja, ahol Ökörd vagy Bélakut van, és sok más falut is. A ciszterek megkapják a Duna fölötti egyház birtokát, melyet Peturwaradnak neveznek és a létesített királyi palotát minden tartozékával együtt. A király hozzájuk rendeli Róbert esztergomi érsek beleegyezésével mindkét Pest plébániáját, patronátusi jogát, tizedekkel és minden jövedelmével.⁴⁴ A hely neve *Vásáros-Várad*.⁴⁵

Az apátságot tehát IV. Béla király alapította, amelyet róla Béli/Béla forrásának vagy bélakuti apátságnak neveztek, ebben visszhangzik a francia kút elnevezés. A király ezt édesanyja, Gertrúd királyné lelke nyugalmaért alapította, ugyanis a királyné az utolsó kenet szentségét nem vehette fel a gyilkosság miatt, ezért aggódott a fiú anyjának lelke üdvéért.⁴⁶ Az apátságot pedig a Boldogságos Szűz Mária tiszteltére szentelték. Ez Pétervárott – „*de monte Varadino Petri*” –, Ukurd/Ökörd nevű helyen volt. Az apátsághoz 25 helység tartozott, köztük Petur-Várad.⁴⁷ Ekkor a ciszterek tehát megkapták Péterváradot a királyi palotával, tartozékaival (*silvis, aquis, piscinis et insulis terris cultis et incultis*), Szajol és Bivaló falvakkal.⁴⁸ Létezett egy Szent Péter egyház, amely az árkon túl lévő udvarnokfalu és az apát faluja között állt. Az apát több Bács megyei falujának lakói szolgáltatását Váradra gyűjtötte be az apátság bérházába, de nem kellett átkelniük a Dunán.⁴⁹ A királyi palota

– Stephanus Tringli; Strigonii-Budapestini 1874–1999; a továbbiakban MES) I, 316–317; CD IV. 1, 60–61.

⁴⁴ HERVAY 134–135. Ez okmány átírva V. István 1279-ben kelt oklevelében, amelynek átírata 1385-ben történt a kőí káptalan által. MOL DI 206; ÁOT VII, 27–31; CD IV. 1, 68.

⁴⁵ ÁOT VII, 27–31. Az oklevél V. István 1279-es okmányából való, melynek 1385. évi átírata a MOL-ban található. CD IV. 1, 68; CSÁNKI Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–IV* (Budapest 1890–1913) II, 178.

⁴⁶ TAKÁCS 1989, 14.

⁴⁷ RUPP Jakab, *Magyarország helyrajzi története. I–IV* (Budapest 1870–1876) III, 27.

⁴⁸ ÉRDUJHELYI 1894, 36.

⁴⁹ GYÖRFFY I, 231.

lehetett IV. Béla király tartózkodási helye 1236 októberében, mert innen daltalta Dénes nádor, bácsi ispán egyik oklevelét.

A ciszterci rend jövedelméhez hozzájárult a környék gazdasága. Szerémség híres bortermő vidék volt, és a francia ciszterek hozhatták magukkal a furmintot, amely innen terjedt el. Nem véletlen, hogy a bélakuti apátság volt a ciszter apátságok közül a leggazdagabb.⁵⁰

A tatárjárás elpusztította az apátságot is. Ezután a ciszterek IV. Ince pápa parancsára várat, új templomot és kolostort építettek.⁵¹ Ezt 1246-ra helyezik egyes források.⁵² Azonban már 1243. augusztus 23–31. között kelt IV. Bélának az az oklevele, amelyben megismétli a cisztereknek szóló adományát mindkét Pest plébániájának a kegyuraságáról.⁵³ Az építkezés már a Duna-parti sziklán történt, ott, ahol a XVIII. századi erőd áll. A belső vár a XIII. század végére elkészült.

A tatárjárás után az apátság érdekeit sértette István ifjabb király adománya, amit először Bachkolda kunnak adott, de ennek hűtlen fiaitól elvett, és ajtónállójának, Andrásnak adott.⁵⁴ Az adománylevelben 1267-ben így szerepel a hely: „*Aranlabovbach ... cum portu de Peturuarada utriusque partis Danubii.*”⁵⁵ Vagyis a szerémi oldalon lévő Aranylábúbács falut monostorával, a péterváradai révvel a Duna két partján és a vásárral és patronátusi jogával együtt kapta meg Bachkolda kun, de 1267-ben V. István Iván fia Andrásnak adományozta. Feltételezik, hogy Aranylábúbácson lehetett a Szent Miklós monostor.⁵⁶ Takács szerint is Aranylábúbács falu már a XIII. században létezett, benne pedig monostor volt még a ciszterek előtt, ahol plébániatemplom és ferences rendház működött.⁵⁷

Az ügy perre került az apátság és Iván fia András jogutódja, Csaba közt, amely végül megegyezésre vezetett 1291-ben.⁵⁸ Ekkor Titusfi Chaba gróf János kalocsai érsek előtt Vilmos ciszter apáttal (1291–1312)⁵⁹ lépett egyezményre. E szerint a gróf és utódai, a patrónusok valahányszor Szent Miklós

⁵⁰ TAKÁCS 1989, 31.

⁵¹ ÉRDUJHELYI Menyhért, *A kalocsai érsekség a renaissance-korban* (Zenta 1899); GERE 374.

⁵² HERVAY 136.

⁵³ BTOE I, 40.

⁵⁴ GYÖRFFY I, 231.

⁵⁵ GYÖRFFY I, 27; DI 630. Magyarul: Aranylábúbács Pétervárad kapujánál, a Duna mindkét partján.

⁵⁶ TAKÁCS 1989, 34.

⁵⁷ TAKÁCS Miklós, *Az újvidéki táj középkori településtörténete és műemlékei*, in *A honfoglalástól Mohácsig. Millenniumi visszaemlékezés a délvidéki magyar kultúra első félezedére* (szerk. Bosnyák István; Újvidék 2002) 45–80, 57.

napján ájtatosság végett a nevezett monostor egyházába mennek csak egy juhot, 5 cseber bort és elégséges kenyeret kapjanak, és hogy mind ő, mind rokonai, szolgálói, ha a Dunán Péterváradra átkelnek – amelynek vára az apátok birtoka és lakhelye volt –, a révvámtól mentesek legyenek.⁶⁰ Aranylábúbács tehát a monostorral Chaba grófé lett, míg a vásár és a rév az apátságé. A vásár említése Györfly szerint azt igazolja, hogy a bácsi oldalon lévő Váradról van szó, mert később ezt hívták Vásárosváradnak.⁶¹

Pétervárad méltó szálláshelye Károly Róbertnek, aki 1301–1308 között hosszasan tartózkodott e monostorban.⁶² A megkoronázott király 9 évig – a trónkövetelők fellépése idején – a Béla-forrás monostorában tartózkodott.⁶³ Az 1356-os vizitáció szerint az apát 12 szerzetessel lakott itt, és évi jövedelmük alapján az egyik leggazdagabb monostor volt. Az apátság épületeiből mára semmi nem maradt.⁶⁴

A XV. században még említés történik a Szent Miklós-templomról, majd 1573-ban is említik, hogy a Várhegy tövében két templom áll, a Szűz Mária Monostor temploma és a Szent Miklós-templom.⁶⁵ A bélakuti apátság virágzásának a török idők vetettek véget.⁶⁶

A KÖZÉPKORI EGYHÁZMEGYÉK ALAKULÁSA PÉTERVÁRAD KÖRÜL

Kalocsai és bácsi érsekség

Pétervárad a kalocsai érsek tartományába tartozott, tehát érdemes kitekinteni erre az érsekségre is. A kalocsai érsekség valószínűleg Szent István idejében keletkezett.⁶⁷ Az érsekség nagy kiterjedésű területen állt, és itt található Bács városa is. A kalocsa-bácsi érsekség igen vitatott, nem biztos, hogy két érsekségről lenne szó.

⁵⁸ GYÖRFFY I, 231.

⁵⁹ RUPP III, 29; TAKÁCS 1989, 33.

⁶⁰ RUPP III, 28–29.

⁶¹ GYÖRFFY I, 231.

⁶² GERE 375; TAKÁCS 2002, 59.

⁶³ RUPP III, 29; CD VI. 1, 166; II, 84.

⁶⁴ TAKÁCS Miklós, *Pétervárad*, in KMTL 545.

⁶⁵ TAKÁCS 1989, 36.

⁶⁶ TAKÁCS 2002, 58.

⁶⁷ Az érsekségre nézve vö. TÖRÖK József – LEGEZA László, *A kalocsai érsekség évezrede* (Budapest 1999) 7–8.

Nézzük az irodalmát. Gyetvai szerint 1071 körül Salamon visszafoglalta a bolgároktól Sirmium/Szerém várát, és Bolgyán megye helyett ezt a területet Szerém vármegyének nevezték. Ezután Szent László alatt Bácsban felállították a bácsi érsekséget.⁶⁸ Egyesek szerint III. Béla király 1184-ben kelt, jövedelmét felsoroló oklevelében ezt írja: „Magyarországon két érseki székhely van: Az esztergomi és a kalocsai. A kalocsainak Bácsban van székhelye.”⁶⁹ 1268-tól „kalocsai és bácsi törvényesen egyesített egyházak” érsekének nevezte magát a kalocsai érsek.⁷⁰ Gyetvai szerint nem volt két érsekség – e sorok írója is azt a nézetet vallja, hogy nem volt értelme –, csak a terület székhelyét középre vitték. 1090 körül Bácsban is építettek kastélyt és székesegyházat, tehát ott is volt székeskáptalan. Az érsek címe hol bácsiként, hol kalocsaiként szerepelt, de 1268-tól egyesítették a címet.⁷¹ Bács plébániatemploma Szent Miklós tiszteletére épült.⁷² 1291-ben „B. Nicolai de Bács” néven szerepel egy zárda.⁷³

Bácsban volt a templáriusoknak háza, amelyet a kapisztrán ferencesek kaptak meg 1301-ben.⁷⁴ A bácsi ferences minoriták a XIV. század óta lakják a kolostort, amely régen a templáriusoké volt, és a Boldogságos Szűz Máriáról volt elnevezve Érdújhelyi szerint.⁷⁵ Ők 1526-ban elhagyták a kolostort.

Egyes források szerint Bács területén 4 templom volt 1504-ben: a várban a püspöki kápolna (a várban esperes lakott);⁷⁶ a vár előtt a Szent Rókus (ez lehetett a cisztereké, a Rochusthal); Szent Péter egyháza a vártól keletre, negyed órányira az erdő szélén; a negyedik templom fél órára a vártól a ferenceseké volt, amelynek területe a Szent Péter egyházig és a temetőig terjedt. Ez a Szent Péter egyház Szent István-i eredetű.

A XIV. században két péterváradai plébános szerepel, az egyik bácsi, a másik szerémi volt.⁷⁷ Ezek a kalocsai érseki tartomány szerémi püspökségéhez tartoztak.⁷⁸ A vár előtt volt egy Szent Rókus-kápolna. A vártól (ez a bácsi vár?) keletre az erdő szélén állt Szent Péter egyháza, végül a templáriusoktól örökölt kapisztrán ferences templom.

⁶⁸ GYETVAI Péter, *Egyházi szervezet főleg az egykori déli magyar területeken és a bácskai Tisza mentén* (Dissertationes hungaricae ex historia Ecclesiae VII) (München 1987) 47–48.

⁶⁹ *A honfoglalástól Mohácsig...* i. m. 134.

⁷⁰ GYETVAI 31.

⁷¹ GYETVAI 32.

⁷² ÉRDUJHELYI 1899, 243.

⁷³ ÉRDUJHELYI 1899, 243.

⁷⁴ RUPP III, 17 (Kalocsai egyházmegye); BALOGH György, *A bácsi r. k. plébánia száz éves emléke* (1867).

⁷⁵ ÉRDUJHELYI 1899, 220.

⁷⁶ ÉRDUJHELYI 1899, 261.

Érdekesnek tartom, hogy Pétervárad temploma nem Szent Péter titulusú volt. Elképzelhető, hogy a bácsi vártól vagy a péterváradai vártól negyed órányira volt a Szent Péter egyház?

Szerémi püspökség

A szerémi püspökség az apostoli korra vezethető vissza. A Szent Péter-i alapítás utáni időből Szent Pál levelei (Róm 18,19; Tim 4,10) alapján ismeretes, hogy Dalmáciában terjedt a kereszténység. A Római Birodalom Kr. u. 69–79 között ezt a területet is bekebelezte. 100 körül Szirmium püspöke Andronicus lett, Szent Pál egykori tanítványa. 293-ban Szirmiumban Galerius császári rezidenciát épített ki, és új adminisztrációt állított fel.⁷⁹ *Pannonia Superior*ból északon *Pannonia prima* lett, Szombathely székhellyel, délen *Százvia* területe Eszék központtal. *Pannonia Inferior* északi része *Valeria* elnevezést kapott Pécs székhellyel, déli része *Pannonia secunda* néven szerepelt, Szirmium központtal. Szirmiumnak a püspöke Ireneusz, Szent Ernye lett, aki 304. április 6-án vértanúságot szenvedett.⁸⁰ Ebben az időben Szirmiumon kívül Belgrád, Vinkovci, Eszék, Pettau, Aquincum, Szombathely és Sopron rendelkezett keresztény közösséggel, közülük ötnek az élén állt püspök (nyilván Szirmium, Belgrád, Vinkovci, Eszék, Szombathely).⁸¹ E terület szenteket és vértanúkat adott a pannon kereszténységnek, mint Ireneusz, Quirinius/Kerény, Eszék püspöke.

A magyar egyházi szervezet kiépítése során a középkorban a kalocsai érseki tartományhoz rendelték a szerémi püspökséget. Csak Ugrin kalocsai érsek személyesen kérte III. Honorius pápától az egyházmegye nagy kiterjedése miatt, hogy egyházmegyéjét ossza meg.⁸² Ez bekövetkezett 1229. január 20-án, amikor IX. Gergely pápa a kalocsai érsekség szerémi főesperességéből és a Száván túli részekből kihalította a szerémi püspökséget, de a kalocsai érseki tartományba osztotta be.⁸³ A püspökség megalapítása összefügghet Margit

⁷⁷ ÉRDUJHELYI 1899, 261.

⁷⁸ RUPP III, 18; MOL NRA 1504. cs. 13. sz.; DUDÁS 1.

⁷⁹ ADRIÁNYI, Gabriel, *Geschichte der katholischen Kirche in Ungarn* (Köln–Weimar–Wien 2004) 3–4.

⁸⁰ DIÓS István, *Iren, Szent Ernye*, in MKL V, 348; ADRIÁNYI 4.

⁸¹ ADRIÁNYI 4.

⁸² KOSZTA László, *Szerémi püspökség*, in KMTL 642.

⁸³ *A katolikus Magyarország. A magyarok megtérésének és a magyar királyság megalapításának kilencszázados évfordulója alkalmából 1001–1901* (szerk. Kiss János – Sziklay János; Budapest 1902) II, 117; HERMANN Egyed, *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig* (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae I) (Aurora könyvek, München 1973) 102.

császárné halálával is, hiszen az új püspökséget anyagilag is meg kellett alapozni. Székhelye Bánmonostor (Banoštor, Sze) lett, ahol megalapították a kői káptalant. A tatárjárás után 1247-ben a szerémi püspök kérte, hogy székhelyét Száva-szentdemeterre (Sremska/Mitrovica, Sze) helyezhesse át. A káptalan maradt Bánmonostoron, a püspökség átköltözött, és ott új káptalant alapított. Ekkor (1247) Szent Ireneusznak, az ókori Szirmium, a diocletianusi üldözés első vértanú püspökének tiszteletére hozták létre a szenternyei káptalant.⁸⁴ 1252-re tehát két püspöki székhelye és két káptalanja volt a szerémi püspökségnek. Viszonya a kalocsai érsekséghez Udvardy József szerint nem a suffraganeusi viszony, hanem inkább a germán *Eigenbistum* (magánpüspökség) lehetett.⁸⁵ Gyetvai szerint a szerémi püspökség egy része később úgy szerepelt, mint a kalocsai érsekség szerémi főesperessége.⁸⁶

A szerémi püspökök között előfordul egy Péter megyéspüspök Beke Péter, Beke fia Péter, Becke megyéspüspök. Valószínűleg itáliai egyetemen végzett magister. Károly Róbert kancelláriáján titkár, a királyi kápolna főnöke. 1333–36 között bácsi prépost. 1333-ban a király kísérelője Nápolyba. Beke fia Péter 1336. október 17-től 1349-ig szerémi megyéspüspök. 1333-tól 1342. december 19-ig titkos kancellár is. 1341-ben testvéreinek királyi adományként Bács megyében birtokot szerzett.⁸⁷

Boszniai püspökség

Ez a püspökség is középkori eredetű. Hazai forrásaink 1089-től tesznek említést róla. A XII. században a raguzai érsekség suffraganeusa. Lakossága valószínűleg szláv nyelvű volt.⁸⁸ A Szávától délre a Boszna és a Sana folyók közötti területet foglalta magában. II. Béla király (1131–1141), aki Uros rác nagyzsupán leányát, Ilonát vette nőül, visszahódította Dalmáciát, és megszerezte Boszniát és Rámát. Dalmácia ugyan elveszett, de III. Béla (1176–1196) ismét visszaszerezte. Imre király (1197–1203) alatt csatlakozott a Narentán túli szerb föld, Hulm, Bosznia és Szerbia területe a Magyar Királysághoz.

⁸⁴ KOSZTA 642.

⁸⁵ KOSZTA 642.

⁸⁶ GYETVAI 48.

⁸⁷ Kemény fia János volt, akinek 3 fia volt, Beke mester, Márton és Péter szerémi püspök. Beke mesternek Jakabfalvát átírja a bácsi káptalan 1353. július 25-én. FL AS AR T 19. eredetileg, megjelent: MES IV. Nr. 74. 104 és MOL DF 248 653; TAKÁCS Emma, *B. P.*, in MKL I, 695; RUPP III, 16; HORVÁTH II, 214; LÁNYI Károly, *Magyar föld egyháztörténetei. I–III* (Pest 1844) I, 166. Péter nemzetségi neve Beke. 1341-ben mint kancellár a királytól Jakabfalvát, Undobát és Cherleket nyerte meg testvéreinek Bácskában. CD VIII, 4, 138, 492.

Így a magyar kereszténységnek a máshitűek megtérítése is célja volt, hiszen e területen bogumilok éltek. Láttuk, hogy 1185 végén Bizánc elismerte a horvát–dalmát és boszniai területek feletti magyar uralmat.

III. Honorius pápa Bosznia, Ozora, Sóföld megtérítését Csák Ugrin kalocsai érsekre bízta.⁸⁹ Jakab prenesztei bíboros a pápa megbízásából 1233-ban járt hazánkban, és Boszniába is ellátogatott, püspökeit elkergette és újakat szentelt fel. Útjára elkísérte II. András király testvére, Kálmán herceg, aki 1225-től a Szlavónia hercege címet viselte, és 1237–1239 között keresztes hadjáratot vezetett Boszniába.⁹⁰ A pápa 1234-ben a boszniai püspökséget a Szentszék alá rendelte.⁹¹ A király 1238-ban újjászervezte a boszniai püspökséget, és hozzácsatolta a Valkó megyei Djakovárt és a délre eső területet a Szávaig, így kapcsolódott a magyar egyházba ez a terület. 1239-ben székeskáptalan létesült, és megkezdték a székesegyház építését Brdo (Bosznia-Hercegovina) helységben. A tatárjárásban Csák Ugrin kalocsai érsek és Kálmán herceg is életét vesztette. IV. Béla kérésére a pápa 1247-ben a boszniai püspökséget kivette a raguzai érsekség joghatósága alól és a kalocsai érsekség alá rendelte.⁹² A püspökség betöltése 1334-ig kizárólag a pápa hatáskörébe tartozott, ettől kezdve vált szerves részévé a magyar egyháznak. 1436-tól Bosznia török vazallus lett, a püspökség székhelye pedig Djakovára került.

Belgrádi püspökség

Közbeékelődik a belgrádi püspökség története is, amely ugyancsak a keresztény ókorra vezethető vissza. Belgrád neve Alba Graeca, Görög Fehérvár, Belgrád (olasz), Fehérvár (magyar). A belgrádi püspökség a magyar egyház-szervezetben a kalocsai érsekség alá tartozott.⁹³ A nándorfehérvári püspökség középkori alapítású. Ugyanis a Macsói bánóság részére 1290 előtt állították fel a püspökséget Nándorfehérvár (Beograd, Sze) központtal, de a terület szerb uralom alá került, és a püspökség 1295-ben megszűnt. Majd Károly Róbert 1322-ben visszafoglalta a bánágot, és visszaállította az egyházmegyét.⁹⁴

⁸⁸ ROKAY 124–125.

⁸⁹ HERMANN 102.

⁹⁰ HERMANN 103.

⁹¹ ROKAY Péter, *Boszniai püspökség*, in KMTL 124–125.

⁹² KISS-SZIKLAY II, 117.

⁹³ GYETVAI 125.

⁹⁴ KOSZTA László, *Missziós püspökségek*, in KMTL 458–460.

Szendrői püspökség

A szendrői püspökség 1290-es alapításával szintén korainak számít, de később kapcsolódik a belgrádihoz.⁹⁵

A PÉTERVÁRADI VÁR

Tehát a kalocsa-bácsi érsek úgy tekintette, hogy két püspöki székhelye van: Kalocsa és Bács. Itt lép be egy érdekes terv. Kaboli László kalocsa-bácsi érsek (1343–1345) ugyanis Péterváradot szerette volna székhelyének megtenni. Kaboli érsek tervéről VI. Kelemen pápa okleveléből értesülhetünk, amely 1344. október 9-én kelt. Eszerint az érsek azt kérte, hogy a mocsaras vidéken fekvő és a tatárjáráskor elpusztult Kalocsa és Bács városok helyett vagy mellett Péterváradon legyen a harmadik székhely.⁹⁶ Az oklevélben szó van arról, hogy a tatárok és a pogányok ezt az egyházat, valamint a bácsi egyházat, amely kánonilag a kalocsai egyházzal egyesítve van, elpusztították. Az érsek kérte, hogy Pétervárad erődítményén – amely a bélakuti ciszter apátsághoz tartozott – egyházat építhessen magának és 12 kanonoknak, továbbá kérte magának a *iurisdictioni* is, mert oda kívánta helyezni a székhelyét.⁹⁷ A pápa elfogadta a tervet, az érsek azonban meghalt. A bélakuti ciszter apátság ekkorra már felköltözött a (pétervárad) hegy lábától a hegyre, és kiépítette a híres várat. VI. Kelemen pápa gondoskodott a hívek lelki épüléséről is, amikor 1351. július 11-i okmányában búcsút engedélyezett a következő ünnepekre: a bélakuti ciszter monostor dedikációja, Krisztus Teste, Szűz Mária négy főünnepe és *Conceptio*ja, Szent Mihály arkangyal, Keresztelő Szent János, Szent Lőrinc, Szent Balázs és Szent György mártír, Szent Benedek és Szent Bernát hitvallók napja.⁹⁸

A várat 1439. november 10-én Albert király Garai László macsói bánnak adományozta a kegyúri jogokkal együtt, és ekkor említik elsőként *castrum*-ként.⁹⁹ A monostor élére 1449-ben Buslai Bertalan egri pap került.¹⁰⁰ 1462-től

⁹⁵ Diós István, *Belgrád-szendrői püspökség*, in MKL I, 714.

⁹⁶ GYETVAI 48; ÉRDUJHELYI 1899, 195. Ő ezt 1390-re datálja László érsek alatt, de ekkor Miklós volt az érsek. KATONA István, *A kalocsai érseki egyház története. I–II* (ford. Takács József; Kalocsa 2001–2003; a továbbiakban: KATONA, Kalocsa) II, 68. XXVIII.

⁹⁷ HERVAY 136.

⁹⁸ 1351. júl. 11-i oklevelet idézi: HERVAY 137.

⁹⁹ MOL DI 13445; HERVAY 137; GERE 342.

kezdve a ciszter monostor kommendátora Várdai István lett, és a monostor jövedelme is a kalocsai érsekséget gazdagította, mert a Délvidék megerősítését szolgálta. A mohácsi csatáig a kalocsai érsekek joghatósága és patrocíniuma alá került a monostor.¹⁰¹

Pétevérád a középkorban fontos tanácskozások helyszíne is. 1454 decemberében például tanácskozást tartott Herceg Rafael kalocsai érsek, András pécsi püspök, Hunyadi János kapitány, Garai László nádor, Újlaki Miklós vajda, Kórógyi János macsóí bán más főpapok és főurak társaságában. A törökök fenyegető előrenyomulása közepette 1455. január 20-ára országgyűlést hirdettek Budára, amit meg is tartottak.¹⁰²

Kapisztrán Szent János ferences szerzetes 1455 júliusában érkezett meg, hogy keresztes hadjáratot hirdessen a törökök ellen. Döntő fontosságú év volt 1456. Ennek az évnek június 19-i napján Pétevérádról levelet írt az assisi püspök, az apostoli szék követe, hogy a pétevéváradí apátság három városának és sok más helynek a lakói, amely helyek a Szűz Máriáról nevezett, belakutinak mondott pétevéváradí apátság uradalma alá tartoznak, könyörögnek Kapisztrán Jánosnak, hogy jöjjön hozzájuk prédikálni.¹⁰³ Följegyzik, hogy ez megtörtént.¹⁰⁴ II. Mehmed szultán hazánk ellen készülődött. Június 29-én III. Calixtus pápa a nándorfehérvári török támadás kivédésére könyörgésként elrendelte a déli harangszót.¹⁰⁵ Július 22-én Hunyadi János főkapitány győzelmet aratott II. Mehmed fölött. Nagy árat fizetett ezért a magyar nemzet, hiszen Hunyadi János augusztus 11-én meghalt a pestisjárványban. Halálos ágyánál a kiváló barát állt, amint a primási palota Lotz Károly-festménye ábrázolja. Hunyadi Gyulafehérvárott temették el. A másik áldozat Kapisztrán Szent János, aki október 23-án(!) a Valkó megyei Újlakon, a ferences kolostorban hunyt el. Szentté avatására 1724-ben került sor.

Pétevérád Mátyás király (1458–1490) idejében pihenőhelyként szolgált. Ugyanis Mátyás király 1463 augusztusa körül Futakon tartózkodott. A szultán Ali béget küldte a Szerémségbe, de Pongrácz János kiverte őt. Innen Szerbiába nyomult, ahol Mátyás király üldözte, és ebből az alkalomból 15 ezer keresztényt szabadított ki. A király Pétevéváradra vitte a seregét pihenni.¹⁰⁶

¹⁰⁰ HERVAY 137.

¹⁰¹ GERE 376.

¹⁰² UDVARDY 290.

¹⁰³ PETTKÓ Béla, *Kapisztrán János levelezése a magyarokkal*, in *Történelmi Tár* II (1901) 160–222, 217.

¹⁰⁴ HERVAY 138; PETTKÓ 217.

¹⁰⁵ Kronológia I, 272.

¹⁰⁶ UDVARDY 307.

Ugyanezen év szeptember 12-én e várban kötött törökellenes szövetséget Mátyás Velencével több főpap és világi előkelő jelenlétében.¹⁰⁷

Pétervárad gondot is okozott Mátyás királynak. 1477-ben a király Matucsina Gábor kalocsai érseknek (1471–1478) juttatta Péterváradot. Váradi Péter kalocsai érsek (1481–1501) idejében IV. Sixtus pápa Mátyás kérésére 1483. december 13-án egyesítette az apátságot az érseki javadalommal. Amikor Péter érsek Árva vára foglya lett, Mátyás 1484-ben elvette tőle az apátságot, így az apátság gazdátlaná vált. A király halála után Újlaki Lőrinc elfoglalta az apátságot, emiatt a pápa kiközösítette. A pápa elvette tőle az apátságot és Rodrigo Borgia bíborosnak juttatta, amit VIII. Ince megerősített. Borgia bíboros az apátságot 1490–1494 között birtokolta. A bíboros viszont maga helyett Vincenzo de Pistacchi pápai kamarást küldte Váradra, mint gubernátort.¹⁰⁸ Váradi kalocsai érsek kiszabadulását éppen Borgia bíborosnak köszönhette. Az érsek vissza akarta szerezni az apátságot. Emiatt vitába keveredett Borgia bíborossal, sőt Újlaki Lőrincel is, aki nem akarta átadni a bíborosnak. Érdekes szituáció alakult ki. Az ügy pápai bíróság elé került.¹⁰⁹ Péter érsek a testvérét, Pál prépostot küldte Rómába a tárgyalásra, udvari káplánjával, Demeterrel együtt. Borgia elismerte Újlakit az apátság kegyurának, de ő azt Borgia bíborosnak adományozta. Borgia pedig VI. Sándor néven 1492. augusztus 11-én pápa lett.¹¹⁰ Ekkor II. Ulászló (1490–1516) a király. Az apátság továbbra is pápai birtok maradt. Az új pápa Pál prépostot titkos kamarássá léptette elő, és utasította Pistacchi Vincét, hogy keresse fel Péter érseket Kalocsán. 1493-ban a pápa visszahívta Pistacchit, és helyébe Angelo jogtudort küldte az apátság kormányzására. A magyar udvarban tartózkodó nunciussait is megbízta, hogy öröködjenek az apátság fölött.¹¹¹ Végül 1494-ben Váradi megegyezett a pápával, aki 5 ezer forint váltságdíj fejében visszaadta azt a kalocsai érseknek.¹¹² Az addigi ellentéteket elegáns módon oldották fel. Ezután mindenki elfelejtette sérelmeit.

II. Ulászló tehát 1494-ben VI. Sándor pápa beleegyezésével Péterváradot Péter kalocsai érseknek parancsolta visszaadni. Elrendelte, hogy a várat az ellenséggel szemben megerősítsék, a jobbágyok a vár területén lakhelyet

¹⁰⁷ UDVARDY 307; THEINER II, 382.

¹⁰⁸ GYETVAI 70.

¹⁰⁹ FRAKNÓI Vilmos, *Magyarország és a római Szentszék. I–III* (Budapest 1901–1903) III, 265–273.

¹¹⁰ GYETVAI 70.

¹¹¹ FRAKNÓI 1903, III, 270.

¹¹² UDVARDY 356; HERVAY 138.

¹¹³ RUPP III, 29; KATONA, Stephanus, *Historia critica regnum Hungariae. I–XLIV* (Pestini-Budae 1779–1817) XVII, 600. Aeppi Coloc. I, 473, 477, 487, 495, 497.

választhassanak maguknak és házat építhessenek anélkül, hogy ezért adózniuk kellene. 1496-ban Péter érseknek a pápa megengedte, hogy az apátságot a kalocsai érsekséggel egyesíthesse. Ebbe azonban Ulászló király nem egyezett bele, csak Péter haláláig.¹¹³

PÉTERVÁRAD ÉS TOMORI PÁL

A törökök egyre fenyegetőbb jelenléte érezhető a Délvidéken. A kalocsai érsekség 1522-ben üres. A bácsi érsekséget Batthyány Györgynek adták, akit az odaérkező lengyelek megöltek Péterváradon. Sztercs lengyel hadnagynak ezért fejét vették.¹¹⁴ 1521-ben Szulejmán szultán Belgrád ellen indult, és augusztus 29-én elfoglalta várost. Bali bég felégette a Szerémséget, többek között Péterváradot is, és egészen Eszékig nyomult. Báthory István nádorispán indult Pétervárad felmentésére. Bali bég a Dunán Szentmártonig jutott, elfoglalta Péterváradot, ahol sok ezer boroshordót szétvert, mert éppen szüreteltek. A várvédő huszárok kapitánya Horváth Mihály volt.¹¹⁵

Ezekben a vészterhes időkben nagy szükség volt egy kiváló katonára, egy hazáját és egyházát féltőn óvó személyre. Nem véletlen tehát Tomori Pál kalocsai érseksége és kapitányi rangja.

A Tomori család Bosnyákországból veszi eredetét.¹¹⁶ Pál Budán kiváló katonaként szolgált. Eljegyezte a Putnoki család hajadon leányát, de a menyasszony az esküvő előtt meghalt. Azután egy gazdag özvegyet jegyzett el Pál, de ő is elhunyt. A katonából ezután lett szerzetes.¹¹⁷ Újlakon lépett be a ferencesek közé, majd Palotán, később Esztergom kolostorában élt 1521–1523 között. 1523 tavaszán az esztergomi kolostor kertjében meglátogatta őt régi barátja, Szerémi György.¹¹⁸ Tehát Szerémivel jól ismerték egymást. Bizonyára azért küldték Szerémit a baráthoz, hogy rábeszélje magasabb egyházi rang elnyerésére. Így történt, hogy májusban Tomori elhagyta Esztergomot, és elfoglalta a kalocsai érseki széket.¹¹⁹ Emellett megkapta a temesi ispán, Magyarország alsó részeinek kapitányi rangját, hogy bácsi és pétervárad

¹¹⁴ UDVARDY 422.

¹¹⁵ ÉRDUJHELYI 1894, 90.

¹¹⁶ FRAKNÓI Vilmos, *Tomori Pál élete és levelei* (Budapest 1881) 1.

¹¹⁷ FRAKNÓI 1881, 20.

¹¹⁸ FRAKNÓI Vilmos, *Egyháznagyok a magyar középkorból* (Budapest 1916) Tomori Pál élete: 266–336, 287.

¹¹⁹ FRAKNÓI 1916, 287.

várából irányítsa a török elleni védelmet.¹²⁰ A zavaros időket jelzi, hogy a törökök mellett magyarok is fosztogattak a környéken, mint például Bárdy. Őt Tomori mint főkapitány Péterváradon 1523-ban lefejeztette.

A kalocsai érsek dicséretéről kellene szólnunk, aki önzetlenül minden pénzét a török elleni védekezésre fordította. A kalocsai érsekség legerősebb vára Pétervárad volt, ezért tartózkodott itt sokáig Tomori Pál. Innen indult a betörő török csapatok ellen, amint 1524. augusztus 20. körül tette, amikor egy portyázó bandát üzött el, miközben több foglyot ejtett. Ekkor sebesült meg Szkender Miklós hadnagy (a fekete bég), akit a király segélyben részesített. Szkender még a mohácsi ütközet előtt, de csatában vesztette életét.¹²¹ Tomori beteg lett, és csak év végére gyógyult fel.¹²² Ekkor érkezett a hír, hogy a szultán lefejeztette Ferhát basát és írnökát. Az egyik híresztelés arról szólt, hogy azért, mivel elvesztette a Tomorival vívott ütközetben a császári zászlót, mások szerint azért, mert összeköttetésben állt Tomorival. Ebben volt is igazság, mert Tomori a szultán környezetéből mindig szerzett értesüléseket. A szultán kifejezte, hogy ha a magyar király átengedné csapatait, és ellátná élelemmel a seregét, akkor békén hagynák Magyarországot.¹²³

Az országban fejtelenség uralkodott. Az ifjú király tehetetlen volt, a főurak nem engedelmeskedtek az országgyűlés határozatainak sem, egymással civakodtak. A kincstár üres volt, senkit nem érdekelt a törökök előrenyomulása. Tomori ezért 1525-ben Budára ment, hogy lemondjon a főkapitányi tisztségéről.¹²⁴ Mégis tovább vállalta e terhes feladatot, mert pénzt ígértek a péterváradai erőd őrségének az 500 gyalogos, 300 lovas és a sajkások eltartására.

A Szentszék látva az ország állapotát, elküldte hazánkba Lorenzo Campeggio bíborost és Antonio Burgio báró szicíliai világi főurat, akik segítették az érseket. Ennek a korszaknak fontos hozadéka volt Burgio levelezése a Szentszékkel, amelynek nyomán finomíthatjuk a mohács előtti állapotokról való ismereteinket.¹²⁵ Campeggio azon volt, hogy megmentse Péterváradot, ezért 3 ezer gyalogos háromhavi eltartását ígérte, amit később meghosszabbított. Az előkelők is ígértek csapatokat, de nem küldtek.¹²⁶

¹²⁰ KATONA, Kalocsa I, 295.

¹²¹ *Mohács* (szerk. B. Szabó János; Osiris, Budapest 2006) 63.

¹²² UDVARDY 435–436.

¹²³ UDVARDY 436; Vatikáni Magyar Okirattár. Monumenta Vaticana historiam Regni Hungariae illustrantia (Budapest 1881–1909; a továbbiakban: VO) II, 106.

¹²⁴ FRAKNÓI 1916, 297; FRAKNÓI 1881, 51.

¹²⁵ BURGIO, Antonio leveleiből magyar fordításban megjelent: *Mohács* (szerk. B. Szabó János; Osiris, Budapest 2006) 21–75.

Belgrád eleste után az ország kulcsa és legerősebb vára Pétevárad lett. Az események sűrűsödtek. 1526 januárjában nem a király, és nem is a főurak, hanem egyedül Campeggio bíboros volt az, aki saját költségén felszerelt 300 gyalogost. A bíboros budai ablakából nézte a négy dunai hajót, amelyet a kincstár vásárolt, hogy a gyalogosokat elszállítsa. Február volt, amikor Tomori Pál és Antonio Burgio hajóra szállt velük.

Belgrád parancsnoka Bali bég volt, aki szintén tartotta a kapcsolatot Tomorival. A bég lóval kedveskedett neki, és személyesen akart vele találkozni, talán hajlandó lett volna a keresztény hitre térni. Tomori csapdát sejtett a személyes találkozásban, és bölcsességére jellemző, hogy nem fogadta el a meghívást, de a négy evangéliumot és a tízparancsolatot elküldte neki.¹²⁷ Más forrás szerint Bibliát küldött neki.¹²⁸

Tomori még 1526. március 27-én is le akart mondani kapitányi tisztségéről. Április 9-én pedig beadta lemondását érseki székéről és kapitányi tisztségéről.¹²⁹ Egyiket sem fogadták el. A kapitány április 13-án a török támadás hírére Kalocsáról Budára érkezett. Másnap Burgióval Esztergomba ment, ahol a király és az esztergomi érsek vendégei voltak. Ekkor is a pápai követ adott neki 300 gyalogost, 36 tüzérségi löveget, 40 nehéz karabélyt. Ezzel a pápai hadsereggel indult az érsek április 25-én Péteváradra.¹³⁰

Egyedül a Szentszéknek volt fontos a török elleni küzdelem, ezért 50 ezer dukátot küldött a védelemre, és felhatalmazta a királyt az egyházak megadóztatására, sőt a templomi kincsek igénybe vételére is. A pápa keresztes hadjáratot hirdetett a török ellen, és teljes bűcsút engedélyezett a résztvevőknek.¹³¹ Tomori érsek kérte a pápától, hogy az ütközet napján teljes bűcsút engedélyezzen azoknak, akik a hit és a haza védelmében elesnek.¹³²

1526 júliusában Lajos király 30 ezer aranyat kért a sereg felszerelésére. Burgio 500 aranyat adott, az esztergomi érsek 18 ezer forintot. Csak annyi pénz jött össze, hogy a péteváradai sajkásokat újra szolgálatba tudták fogadni. Burgio Morvaországban 4 ezer zsoldost fogadott, így a Péteváradon lévő ezer katonával együtt már 5 ezer katonát látott el.¹³³

¹²⁶ UDVARDY 437–438.

¹²⁷ UDVARDY 439; FRAKNÓI 1916, 303.

¹²⁸ FRAKNÓI 1916, 303.

¹²⁹ THEINER II, Nf. 876. 667.

¹³⁰ UDVARDY 446.

¹³¹ UDVARDY 447.

¹³² UDVARDY 439; VO II, 146.

¹³³ UDVARDY 448.

Pétervárad ostroma

Tomori kétségbe esetten írt Budára, hogy siessenek Péterváradra. Július elején már biztos abban, hogy a török Pétervárad ellen indul. Ekkor Lajos király a templom kincseire 10 ezer forint előleget vett fel Szerencsés Imrétől. Ebből segítették a péterváradai zsoldosokat, lőport és élelmet küldtek a várnak. Ibrahim basa és Bali bég július 9-én értek Pétervárad alá 35-40 ezer fővel. Tomori Alapy György parancsnoksága alatt ezer gyalogost hagyott a várban, és hat hónapra való élelemmel látta el őket. Ő maga pedig a lovassággal, a várral szemben lévő Péterváradon (Újvidék) helyezkedett el. 1526. július 15-én, vasárnap dél körül kezdték meg a törökök a támadást. A vár külső részében kezdődött a harc, de a naszádosokat is megtámadták.¹³⁴ Tomoriék egy török hajót elsüllyesztettek. A törökök azonban a várat teljesen körbevették. Éjszaka-ig folyt a küzdelem, ekkor a törökök áttörték a külső védelmi vonalat, de a várba nem tudtak bejutni. Ez ezer janicsár életébe került. Újvidéken Tomori tiszteivel tanácsot tartott, és Bács várába vonult. Július 17-én Ibrahim megtámadta Péterváradot, de még éjszaka sem tudták elfoglalni. Július 18-án a törökök állandó tüzéségi ostrom alá vették a várat. A Bácsban tartózkodó Tomori a királytól 10 ezer embert kért, mert ennyi elég lett volna a felmentéshez. A segítség nem érkezett meg. Július 23-án is ostromoltak a törökök, és több mint ezer embert vesztek.

A király július 26-án 2 ezer gyalogost indított útnak, de mire odaértek, Pétervárad már elesett. Tomorinak ezer lovasa, 3 ezer jobbágya, 40 naszádjá volt a tüzéséggel.¹³⁵ Július 27-én a szultán elfoglalta a várat, ahol Alapi György 3 ezer gyalogossal, ezer lovassal és 40 sajkásával keményen harcolt. A törökök lemészárolták az egész várórséget.¹³⁶

Erről a csatáról Szulejmán naplójában a következőket írta: Pétervárad eleste. 1526. július 27. *„Ma már a hitetlenek nagyon gyöngék és tehetetlenek voltak. Mikor korán reggel a Duna felől két akna felrobbant s a várnak eddig még épen maradt részeit is lerombolta, kegyelmet kértek ... A hitetlenek a résekhez futottak, de a hit harcosaiból mintegy 1000 ember mégis behatolt a várba, ott összemérték kardjaikat, mindenféle zászlókat és lófarkakat tűztek föl*

¹³⁴ *Brodarics históriája a mohácsi vészről* (ford., jegyz. Szentpétery Imre; Budapest 1976; a továbbiakban: *Brodarics* 1976) 28, 31, 33.

¹³⁵ UDVARDY 451.

¹³⁶ *Petrovaradin* 1915, 4.

¹³⁷ Internetről levéve, de nincs a lap alján jelzet.

és isten segélyével egy perc alatt könnyűszerrel hatalmukba ejtették a várat, amaz együgyűek legnagyobb részét pedig kardélre hányták. A tábor csordul-tig telt a gazdag zsákmánnyal. Néhány derék hitetlen és a vár porkolábjá (a várkapitány Alapi György) Ahmed tornyába vette magát s délig harcolt. Végre a janicsárága a pasától küldetve, bement és megtörtént a kapituláció. Az összes harminc főből álló hitetlenek kijöttek, és a pasának kezet csókoltak. A pasa szandzsákja azonnal kitűzetett az említett toronyra, a katonai zenekar néhányszor játszott, s lőn nagy öröm és vígság. Közülünk 25 harcos lett vértanúvá, míg a hitetlenek közül mintegy ötszáznak a feje vágatott le, háromszáz együgyű pedig foglyul esett.”¹³⁷

Dselálzáde Musztafa török történetíró így ír erről a csatáról (némileg más a fordítás is): „Pénteki nap volt, fölrobbantak az aknák, amaz égis érő vár több helyen a földdel egyenlővé lett; s mihelyet minden rés és minden szöglet ez ígéket hirdette 'Segítség jön Allah-tól és a győzelem közel van'; az alávaló hitetleneket rémület és ijedelem fogta el s az éles kardoktól és hegyes lándsáktól való félelmükben többen eszüket vesztve leugráltak a falakról. ... A vár porkolábjá és a többi előkelők egy toronyba menekültek; de mikor a győzelmes padisah felséges személyénél kegyelemért kopogtat-tak, azon elv értelmében, hogy a 'megkegyelmezés a győzelem alamizsná-ja' kegyelmet kaptak ... A győzelmes padisah divánt tartott ... a bégek ... Értékes díszruhákat kaptak ajándékba s a bégek jövedelme fölemeltetett. Miután a várba kádi és dizdár nevezetett ki s az ágyúktól lerombolt helyek kijavítására bégek rendeltettek, szerencsésen tovább indult”¹³⁸ a padisah. „A templomok mecsetekké és dsámikká alakították át, melyből az ezán hangzott s a fő dsámiban pénteki istentisztelet tartatott.”¹³⁹ Ezzel megkez-dődött Pétervárad 160 évi török uralma.

Mohács

Tomori Pál Szeged mezejére futott, hajóhada pedig Újlakig ment. Ezután indultak a végzetes kimenetelű mohácsi csatába. A magyar csapatok főve-zérségét senki nem vállalta, ezért több emberből állították össze, de végül a

¹³⁸ *Török hadak Magyarországon 1526 – 1566* (Thury József fordítását vál., jegyzeteit bővítette Kiss Gábor; Panoráma, h.n. é.n.) Dselálzáde Mustafa naplója: 70–71, a 196. oldalon ismét más fordítás olvasható.

¹³⁹ *Török hadak Magyarországon* Kâtib Mohammed záim: 196.

fővezérség mégis Tomorira hárult. A törökök a Dráván augusztus 25. előtt átkeltek. Ekkor Tomori 5-6 ezer lovas katonája Krassón volt, és Perényi Péter temesi ispán csapataival együtt augusztus 24-én megütköztek a 10 ezer főből álló törökök csapattal, és belőlük 3 ezret megöltek.¹⁴⁰

Tomorinak az volt a terve, hogy Krassó mellett ütközzenek meg, mert a mocsár nem engedte volna kibontakozni a teljes török haderőt. Augusztus 25-én a hazai sereg csapatai három helyen voltak, Tomori Krassónál állomásozott. A király parancsára azonban elindult Mohácsra. Az ellenség több mint 300 ezer fős katonaságból állt, közülük 70 ezer volt képzett harcos. A magyar hadsereg 20 ezer fő fölötti csapatot számlált.

A mohácsi csatáról első kézből értesülhetünk, hiszen egy délvidéki főpap, akit a csata közelről érintett, azon kevesek közé tartozik, akik életben maradtak. Ez pedig Szerémi György.¹⁴¹ Szerémi a Délvidéken, Kamonc (Kamenic, Sze) mezővárosában született 1480 után jobbágy családban. A város a huszizmus központja volt, és az ifjú közelről ismerte ezt a tévtanítást, hiszen gyerekkorát is itt töltötte. Fontos bortermő vidék volt ez, és sok pap tevékenykedett itt. Szerémi szerbül és magyarul kitűnően tudott, húszéves lehetett, amikor felkerült Budára. Pappá szentelték, de magasabb képesítése nem volt. Verancsics Antal erdélyi prépost latin nyelvű írásra bátorította, így született meg 1545–47-ben emlékirata: *Epistola, de perditione regni Hungarorum* címen, amelyet Verancsics Antalnak ajándékozott.¹⁴²

Szerémi így ír az utolsó napokról: Lajos király Tolna városa mellett ütött táborn, vele volt négy káplán, az ötödik Antal, a szent hittudomány doktora s magának Lajos királynak kiváló prédikátora. A király felkerekedett Bába mezővárosa felé, és ott augusztus 15-én prédikációt és misét hallgatott, gyónást végzett és áldozott. Antal doktor beszédében jövendölt. Lelkesítette a vitézeket e szavakkal: „*Szeretett testvérek, hamarosan a húsvéti bárány vacsoráján leszünk Vele.*”¹⁴³ Azután a tábor Mohácsra vonult.

A mohácsi csatáról egy másik, igen kiváló szemtanú is beszámolt. Ő Brodaries István, aki 1526. március 11-től kancellár, a csata után szerémi püspök

¹⁴⁰ UDVARDY 454.

¹⁴¹ VICZIÁN János, *Szerémi György*, in MKL XIII, 217: (Kamonc, 1490 k. – 1548 u.) kanonok, történetirő. Gyulán tanult 1508–13. Pappá szentelték, 1514 után Perényi Ferenc váradi püspök káplánja, 1520-ban a király udvarába kerül, 1521-ben Báthori András, 1522-ben Bánffy Jakab káplánja a Délvidéken. 1523–26 között aradi kanonok, II. Lajos udvari káplánja. Mohács után Szapolyai Jánoshoz csatlakozott. 1541-ben Buda megszállásakor a várban volt Izabella kíséretében.

¹⁴² SZERÉMI György, *Magyarország romlásáról* (Erdélyi László fordítását átdolgozta Juhász László; Magyar Helikon, h.n. 1961) 7–8.

¹⁴³ SZERÉMI 287.

¹⁴⁴ KOLLÁNYI Ferenc, *Esztergomi kanonokok 1100–1900* (Esztergom 1900) 135–136.

volt. Körös vármegyében Jerosinban született 1470 körül. A páduai egyetemen teológiát és egyházjogot tanult. Pécsi kanonoksága után 1512-ben Szatmári György püspök titkára lett. Több alkalommal fordult meg Rómában, 1522-ben jelen volt VI. Adorján pápa megválasztásánál mint Lajos király követe, majd 1523-ban VII. Kelemen pápa megválasztásánál is. 1524-ben, hazatérte után esztergomi kanonok lett.¹⁴⁴ 1525-ben ismét VII. Kelemennél járt a törökök elleni segítség végett. II. Lajost elkísérte a mohácsi csatába. Innen megmenekült, és megírta a király nagybátyjának, Zsigmond lengyel királynak a mohácsi csata történetét *De conflictu Hungarorum cum Turcis ad Mohacz verissima historia* címen, amelyet Krakóban Pysser Mátyás adott ki 1527-ben.¹⁴⁵ Zsigmond lengyel király udvarában is megfordult segítséget kérve. Személyesen, közlről élte át a mohácsi csatát. A védelemről tudósít. Dalmácia, Horvátország, Szlavónia bánja, Batthyány Ferenc volt a tengeremléki kapitány. Viszont Temesvárt és Magyarország alsó részeit Perényi Péter védelmezte. A Szerémség élén Tomori Pál kalocsai érsek állt, akiről Brodarics megjegyezte, hogy a pápa parancsára lett szerzetesből érsek.¹⁴⁶

A király Tolnán várta be Várday Pál egri püspököt, Perényi Ferenc váradi püspököt, Palinay György boszniai püspököt és Móré Fülöp pécsi püspököt.¹⁴⁷ Innen indultak tehát Mohácsra. A csata augusztus 29-én Keresztelő Szent János fővétele ünnepére esett.

Augusztus 29-én nem délelőtt, hanem délután kezdtek a harcot. Perényi Ferenc váradi püspök a harc előtt ezt mondta: „*Azt a napot, amelyen a csata lesz ... 20000 magyar vértanúságának kell majd szentelni, akiket Tomori Pál vezérükkel Krisztus vallásáért megöltek s azok szenttéavatásáért majd Rómába kell küldeni a kancellárt.*”¹⁴⁸ A győzelemmel induló harcban a magyar csapatok zsákmányszerzéssel voltak elfoglalva. A késő délutáni harc eredménye ismert: nemzeti létünk nagy temetője lett Mohács. Szekfü Gyula véleményét idézem az akkori állapotokról és Tomori Pálról: „*Volt legalább egy, aki akarta Magyarországot megmentését.*”¹⁴⁹ Fraknoi nem tartotta kiváló személyiségnek Tomori Pált.¹⁵⁰ Vele szemben mégis azt kell állítanunk, hogy egy tehetséges

¹⁴⁵ KOLLÁNYI 136; újabban megjelent: Brodarics 1976. Életrajza: TAKÁCS Emma, *Brodarics István*, in MKL II, 49: (Jerosin, Körös vm. 1471 k. – Vác 1539. nov. 7.) megyéspüspök. II. Lajos követtségében járt Zsigmond lengyel királynál. A mohácsi csatából menekülve Pozsony felé kirabolták. Pécsi püspök, 1537-ben váci püspök lett. Itt azonban az 1526. márciusi időpont szerémi püspökségét illetően nem állja meg a helyét, mert Brodarics úgy ír magáról, mint aki a csata idejében kancellár volt.

¹⁴⁶ Brodarics 1976, 11.

¹⁴⁷ Brodarics 1976, 34.

¹⁴⁸ Idézi Brodaricsot: 767; UDVARDY 456.

¹⁴⁹ UDVARDY 460. o. idézi SZEKFÜ Gyula cikkét: in *Napkelet* 34 (1926) 594.

történelmi személyt nem a megnyert csata mércéjével kell mérnünk – amit nem egyedül ő befolyásol –, hanem a karakterével és a tetteivel. És ez az ő esetében kiváló volt.

Az első harcrendet a király nehézlovassága és gyalogosok alkották. Ennek a jobb szárnyát Batthyány Ferenc horvát bán, a bal szárnyat Perényi Péter temesi ispán vezette. Ebben a harcrendben volt a fővezér Tomori Pál. A második harcrendben a királyi, főúri és főpapi bandériumok voltak. A király jobbján állt az esztergomi érsek, Szalkai László és Erdődy Simon zágrábi püspök (megmenekült), a zágrábi után Móré Fülöp pécsi püspök és a Macedoniai László szerémi püspök (meghalt). A király bal oldalán Paksi Balázs győri püspök és Ország János váci püspök (megmenekült). Brodarics István kancellár után Podmaniczky István nyitrai (megmenekült) és Palinay György boszniai püspök állt.¹⁵¹

A mohácsi másfél órás viharos csatában 28 főúr életét áldozta, 10 főpap közül 7 vesztette életét.¹⁵² Itt esett el hősi halálban Szalkai László esztergomi érsek, Tomori Pál kalocsai érsek, Perényi Ferenc váradi püspök, Móré Fülöp pécsi püspök, Macedoniai László szerémi püspök, Paksi Balázs győri püspök, Csáholi Ferenc csanádi püspök, Palina György boszniai püspök.¹⁵³ Várdy Pál egri püspököt a király a csata előtt más feladatra rendelte. II. Lajos király menekülés közben a megduzzadt Csele patakban vesztette életét.

A HÓDOLTSÁG ALATT

A törökök mindenütt nagy pusztítást végeztek. Az itteni lakosság maradványát is elpusztították, a falvak egy része 1521-ben, a többi Szulejmán serege átvonulásakor semmisült meg.¹⁵⁴ 1526. október 3-án a szultán csapata vonult „*Varadin várával szemközt, a Fruska hegy (Fruska Gora) előtt, hova este felé érkeztek.*”¹⁵⁵ A szultán október 8-án érkezett meg, két napot töltött Újvidék helyén, azután átkelt a Dunán Péterváradra. Ezután a szultán nagy csapatot hagyott Péterváradon, amely rendbe hozta a várat. A lakosság már kipusztult,

¹⁵¹ Brodarics 1976, 53.

¹⁵² FRAKNÓI 1884, 301.

¹⁵³ Brodarics 1976, 63.

¹⁵⁴ ÉRDUJHELYI 1894, 91.

¹⁵⁵ ÉRDUJHELYI 1894, 93.

¹⁵⁶ ÉRDUJHELYI 1894, 93.

¹⁵⁷ ÉRDUJHELYI 1894, 94; *A Bács-Bodrog megyei történelmi társulat évkönyve 1885* III–IV. füzet, 24–26.

¹⁵⁸ ÉRDUJHELYI 1894, 94; *Magyarországi török kincstári defterek. I–II* (ford. Velics Antal – Kammerer Ernő; Budapest 1886–1890; a továbbiakban: VELICS – KAMMERER) I, 22, 354.

és a szultán kivonta csapatait október 11-én, mert otthon volt rájuk szüksége. A pasa még ott maradt, Pétevrád várába lakosokat és janicsár őrseget rendelt.¹⁵⁶ A török uralom alatt élő szerbek pedig lassan betelepüdtek a várba.

A törökök sajátosan rendezkedtek be az elfoglalt területeken. Pétevrádot máshová, Újvidéket is máshová osztották be. A törökök területileg pasalikokat hoztak létre, ezek élén basa/beglerbég állt. Alattuk bégek, akik a szandzsákok vagy zászlóaljok élén álltak. A szandzsákok nahijékre/kerületekre oszlottak. Bácska, benne Újvidék a budai pasalik szegedi szandzsákjába volt beosztva, amely két nahijére oszlott: bácsi és titeli. A bácsi nahijéhez Kamendin, Mertvályos, Rivica, Szajlovo és Varadinci, a titelihez Baksics és Csenej tartozott.¹⁵⁷

Pétevrád/Varadin a szerémi szandzsákhöz lett beosztva, és külön nahijét alkotott.¹⁵⁸ 1554-ben 20 ház, 1570-ben 46, 1590-ben 105 ház állt összesen Pétevrádon.¹⁵⁹ A lakóik mind keresztények voltak, akikről a török defterek beszámoltak. 1665-ben Péter-Váragya falut említik, a többi pusztává tett faluról meg sem emlékeznek. Az egész területet Pétevrádnak vagy Varadincinek is nevezik.¹⁶⁰ A puszták nevei fennmaradtak. Mind a bácskai, mind az újvidékiek önállóak voltak egészen 1748-ig, amikor Újvidék határába kebeleztek be.¹⁶¹ A pétevrádi erőd népessége is gyarapodott.

Verancsics Antal 1553-ban erre utazott, és szerinte az egész déli Dunán Pétevrádnál található a legjobb átkelő. Ebből az erődből özönlöttek a törökök a Duna-Tisza közére és Bácskára.¹⁶² 1586–87-ben, amikor Zíámet Mohamed és Ali bin Hüszsein agákat kitüntették, a pétevrádi nahijében kaptak javadalmat.¹⁶³

Pétevrád ettől kezdve a Délvidék hódoltsági missziós területévé vált. A boszniai ferencesek és a Raguzai Köztársaság *iusdictió*jának keresztútjében álltak a keresztények. Jelentős térítést folytattak a boszniai püspökök. Ibrissimovich Marin, aki 1647. június 17-én kapta meg kinevezését, 1649. március 6. és november 12. között egyházlátogatást végzett, amikor kiszolgáltatta a bérmálás szentségét is. 1649. október végén 4-5 napig tartózkodott Bácsban, ahol a templom a Nagyboldogasszony tiszteletére volt szentelve.¹⁶⁴

¹⁵⁹ ÉRDUJHELYI 1894, 94.

¹⁶⁰ ÉRDUJHELYI 1894, 96.

¹⁶¹ ÉRDUJHELYI 1894, 96–97.

¹⁶² ÉRDUJHELYI 1894, 97, idézi: Magyar Történelmi Emlékek II. oszt. II, 301.

¹⁶³ ÉRDUJHELYI 1894, 97. o., VELICS – KAMMERER I. 354, 355. o.

¹⁶⁴ GYETVAI 107. Boszniai püspökök: 1637–1746 Marnavics Tamás, 1946–1660 Maravics Marián OFMObs., 1660–1669 Benlich Máté OFM, 1669–1702 Pozsegai Miklós, 1703–1716 Patachich György, majd 1773-tól Kerticza Máté Ferenc, a boszniai-szerémi egyházmegye első püspöke. Vö. Diós István, *Boszniai püspökség*, in MKL II, 7–8.

Benlich Máté (1651–1674) belgrádi/boszniai püspök előzőleg ferences szerzetes, aki szorgalmasan végezte egyházlátogatását. Benlich pontosan tudta, hogy Bácska/Baccha a kalocsai érsekséghez tartozott. A látogatását Bácsban 1653. augusztus 28-án tartotta. Tudta, hogy itt palotája állt a kalocsai érseknek, amit jelenleg a törökök laktak, és a hajdúk be-beceptak rájuk. Péterváradot ekkor külön nem említi.¹⁶⁵ Benlich tájékozott volt az akkori körülményekről, de ismerte egyházmegyéjének régi történetét, amint ez a Zsinati Kongregációhoz írt jelentéséből kitűnik. Ebben a következőkről számol be: Alsó-Pannóniában régen is volt belgrádi vagy nándorfehérvári püspökség (ezt ugyan a Mitrovicai/Sirmiumi püspökséggel keverte össze); ezt Taurunumnak hívták, ma Alba Graeca/Görög Fehérvár/Belgrád/Fehérvár a neve; a belgrádi püspökség egyházilag a kalocsai érsekség alá tartozik, de politikailag a török császár uralma alatt áll; a székesegyház török mecset lett, a püspöki palotában a török lakik; a püspök székhelye a Pozsega melletti Velikán/Nagyolasziban a ferences rendházban van.¹⁶⁶ Benlich Máté azt is említette az 1664-es püspöki jelentésében, hogy a Szerémségben és a Bácskában a törökök nagy pusztítást végeztek.¹⁶⁷

A HÓDOLTSÁG UTÁN

Péterváradot 1687-ben a Szent Liga egyesített hadserege Miksa Emmánuel bajor választófejdelemmel az élen, ostrom nélkül szabadította fel.¹⁶⁸ A császári hadsereg 1691 júliusában foglalta el végleg. 1690-ben vagy 1694-ben felépült Újvidék, a régi vár az 1692-ben megkezdett erőépítések áldozatául esett. A Vauban rendszerű pétervárad erőd ma is létező alapkövét 1692. október 18-án Karé Eugen de Croy herceg rakta le. Az építkezés 1780 körül fejeződött be.¹⁶⁹ A várat „Gibraltár a Dunán” névvel illették szépsége miatt. 1693-ban épült a Maria Schnee-templom egy mecsetből.

1694-ben a török Ali basa támadása ellen Caprara Aenea Silvio sikeresen védte a várat.

¹⁶⁵ GYETVAI 114–115.

¹⁶⁶ GYETVAI 125.

¹⁶⁷ GYETVAI 127.

¹⁶⁸ TAKÁCS 1989, 45.

¹⁶⁹ TAKÁCS 1989, 45; GERE 374.

¹⁷⁰ KATONA, Kalocsa II, 95, hivatkozik: WAGNER, Franz, *Historia Leopoldi Magni Caesaris Augusti* (Augustae Vindelicorum 1731) II, 344; SZAKÁLY Ferenc, *Hungaria eliberata* (Budapest 1986).

¹⁷¹ *Petrovaradin* 1915, 5.

1697-ben a zentai csatában Savoyai Jenő óriási győzelmet aratott a török sereg fölött.¹⁷⁰ E lépéssel Pétevárad is közelebb került a békéhez.

A törökökkel Karlócán 1699. január 26-án megkötötték a békét,¹⁷¹ amely azonban a Szerémség nagy részét török kézen hagyta.

Ebben az időben a szerémi püspök Jany Ferenc (1678–1701) volt. Általános helynökéül 1696-ban Natali Lukács/Luca Natale ferencest nevezte ki, aki 1705-ben Rómában beszámolt az egyházmegyéről. Natali később missziós belgrádi püspökként (1708. december 7. – 1720. január 19.) vizitációt végzett a Szerémségben.¹⁷² 1712. január 8-án arról tárgyaltak, hogy az üres pétevárad apátságot megkapná javadalmul a szerémi püspök, és Natali szeretett volna a szerémi püspökségbe átmenni.

A város életében fontos szerepe volt annak, hogy 1715. március 25-én Bodrog vármegye Újvidéken tartotta első közgyűlését. A főispán Nádasdy Pál lett, és székhelyéül a péteváradai sáncot jelölték ki.¹⁷³

A török még mindig veszélyt jelentett Péteváradra, de Savoyai Jenő 1716. augusztus 5-én sikeresen védte a várat 65 ezer harcossal.¹⁷⁴ Vele szemben Ali Komürdsi pasa 200 ezer törökkel harcolt. Ali basa fejlődés következtében életét veszítette. A törökök részéről 6 ezer, a győztesek részéről 3 ezer áldozatot követelt a csata. 2 ezer keresztény rabot kiszabadítottak. Ez után Te Deumot énekeltek hálából. A győztesek 15 zászlót, 5 lófarkat, 3 dobot és Ali basa gazdagon felszerelt sátrát az osztrák császárnak adományozták.

1717. április 24-én Savoyai Jenő Péteváradra érkezett, majd innen indult a győztes belgrádi ütközetbe, amely augusztus 16-án zajlott le.¹⁷⁵ Ezután 1718-ban a törökkel megkötötték a pozseraváci békét. Ennek értelmében politikailag a Szerémség déli része, a Bécsből irányított határőrvidéki pétevárad ezred a bécsi udvari haditanács kormányzata alá került. Belgrád csak 1719-ben szabadult fel a török uralom alól. A Szerémség 1764-ben Horvát-Szlavónország része lett. Politikailag 1767–1779 között a horvát tanács, majd a Magyar Királyi Helytartótanács hatáskörébe utalták. (1918-ban a Szerb–Horvát–Szlavón Királyságba bekebelezték.)¹⁷⁶

¹⁷² TAKÁCS Emma, *Natali Lukács*, in MKL IX, 623; EUBEL, Conrad – RITZLER, Remigius – SEFRIN, Pirminius – GAUCHAT, Mauritiús, *Hierarchia catholica medii et recentioris aevi...* (Münsterii-Ratisbonae-Patavii 1898) V, 117.

¹⁷³ *Bács-Bodrog vármegye. I–II* (Magyarország vármegyéi és városai) (szerk. Borovszky Samu; Budapest é.n.) I, 243.

¹⁷⁴ VARGA J. János, *Ismeretlen adalékok az 1716. évi pétevárad ütközetéhez*, in *Századok* 128 (1994) 3–4/634–649.

¹⁷⁵ *Petrovaradin* 1915, 5.

¹⁷⁶ Diós István, *Szerém vármegye*, in MKL XIII, 215–217.

A PÉTERVÁRADI KÁNONI LÁTOGATÁS

A szerémi püspökség 1526-ban elpusztult, címzetes püspökség lett.¹⁷⁷ Püspökei a török idők után Kaptolban, majd Zimonyban, Újlakon és végül Péterváradon székeltek, és joghatóságuk alá vonták a Szerém megyei katolikus plébániákat, összesen 6-ot, amelyeknek száma 1760-ra 9-re gyarapodott.¹⁷⁸ Jurjevics Péter szerémi püspököt (1654–1662) Jany Ferenc (1678–1701) követte. 1729. június 29-től Patachich Gábor (1729–1733) állt a püspökség élén, aki belgrádi székhelyére költözött. 1733. február 6-tól kalocsai érseki széket foglalta el (1733–1745).¹⁷⁹

Tehát az esztergomi egyházi látogatás Patachich kalocsai érsek idejére esik. Mivel ez korábbi a kalocsai érseki látogatásnál, ezért időrendben ez következik.

Valójában kánoni látogatást Luca Natale belgrádi püspök is végezhetett volna, aki egyúttal az egykori török hódoltság (1708) apostoli vikáriusa is volt. Püspöki helynökévé unokaöccsét, Andrea Natalét tette meg. Keresztély Ágost esztergomi érsek (1707–1725) Luca Natalét kinevezte a Szerémség és a török határvidék adminisztrátorává. Luca Natale püspökké szentelése 1709. június 30-án történt, ezután bérmláló körútra és vizitációra indult. Azt írta, hogy a Száva melletti falvakba sok ezer ember gyűlt össze, akiket megbérmlált. Százéves embereket is bérmlált, akiknek már a szülei sem láttak püspököt.¹⁸⁰ A még mindig török kézen maradt területeket nem tudta meglátogatni. Viszont a primás Luca Natalét kinevezte esztergomi segédpüspökévé, és így vizitálta 1715–16-ban a Felvidéket, Budát és Pestet,¹⁸¹ de Péterváradot már nem ő látogatta meg.

Ezután került sor Pétervárad egyházi vizsgálatára, 1732–33-ban, amikor Esterházy Imre volt a hercegprimás, esztergomi érsek (1725–1745). Esterházy jól ismerte a Délvidéket, hiszen 1708-ban zágrábi püspök volt. Tehát 1732 szeptember–október–november hónapjaiban és 1733 januárjában volt kánoni látogatás az exempt plébániákon. Közéjük tartozott Pétervárad is. Az erről szóló jegyzőkönyv ezért került a Primási Levéltárba.¹⁸² A Liber bevezető lapján olvasható, hogy Esterházy Imre idejében több exempt plébánia

¹⁷⁷ Diós István, *Szerémi püspökség*, in MKL XIII, 218.

¹⁷⁸ GYETVAI 68.

¹⁷⁹ GYETVAI 133.

¹⁸⁰ TÓTH István György, *Misszionáriusok a kora újkori Magyarországon* (Balassi Kiadó, Budapest 2007) 67.

¹⁸¹ TÓTH 2007, 67.

me glátogatására került sor. Ezt Berényi Zsigmond gróf, mallensemi c. püspök, esztergomi segédpüspök, poroszlói apát, esztergomi éneklő kanonok végezte. Ebben hivatkozik az esztergomi érseknek az exempt plébániákra vonatkozó jogaira. Érdekes módon, Berényi Zsigmond 1735-től a pécsi püspökség élén állt, és több főpapi funkciót végzett a Délvidéken.¹⁸³

A jegyzőkönyv adatai a következők: Szerém megyében helyőrség Pétevárad.¹⁸⁴ A jezsuita rend 1697-ben telepedett le Lipót császár, magyar király és Kollonits Lipót esztergomi érsek engedélyével. Azért az esztergomi érsek engedélye, mert az exempt egyházak fölött az esztergomi érseknek volt joghatósága. Pétevárad temploma Szent György katona, mártír tiszteletére lett felszentelve, mintegy 30 évvel korábban építették, az egész deszkázott.¹⁸⁵ 5 oltára van és mindegyiket felszentelték a templommal együtt. Mindegyik 3 terítővel illendően ellátva. A Szent György plébánia temploma egyesek szerint 1198 óta létezik. Újraalapították 1702-ben.¹⁸⁶ A középkori alapítás mellett szól az, hogy a búcsúengedélyben felsorolt szentek között Szent György szerepel.

Felszerelése a következő: szentségmutató 2, ciborium 2, kehely paténával 6, pyxis (=szelence) Viaticum és szent olajok hordozására 4, kehely 2 rézből, teljesen ezüstözött, aranyozott. Tömjénező naviculával. 2 gyertyatartó, 2 korsóska, 5 fáklya, mind ezüstözött. Pacificale / békecsókkereszt sárgarézből, fáklyák hasonlóak 6, tömjénező érc vagy bronz, 12 fém gyertyatartó. Kazula (miseruha stólákkal, manipulusokkal, velumokkal, bursakkal és pallákkal / kehelyfedőkkel 25 db. Dalmatika 3 pár. Alba humeraléval és övvel 15. Superpelliceum 9. Oltárterítő 16, corporale 16, purificatoria 30. Baldachin, zászló 4 (coetuum). 5 harang található, amelyet megáldottak. Részben az egyesület, részben katonai és polgári falajánlásokból szereztek be. Mindegyik tisztán tartva, nem szakadozottak.

Az Eucharisztia szentségét fénnel, szent olajokat, keresztelő kutat illően és zárva őrzik, és megállapított időben újítják.

Anyakönyve 1697-től van, amelyben kereszteltek, házasultak, halottak nevei vannak feljegyezve.

¹⁸² PL Visitatio canonica. Lib. 27.

¹⁸³ KOLLÁNYI 335–337. Karancsberényi gróf Berényi Zsigmond (1624. szept. 24. – 1748. szept. 25.) pécsi püspökként halt meg.

¹⁸⁴ PL Visitatio Canonica. Lib. 27. 1732/33. év 75 – 81 (régí számozás 42–45a) 75; MOL X. 727. 23447–448. d.

¹⁸⁵ PL Visitatio Canonica. Lib. 27. 1732/33. év.

¹⁸⁶ HERVAY Ferenc Levente – Diós István, *Pétevárad*, in MKL X, 902–903.

Jövedelem a temetési harangozásból származik: felnőttéknél 50 x, gyermekeknél 25 x.

Télen az istentisztelet rendje: 7 órakor első szentmise, utána illír szentbeszéd. 9 órakor énekes mise, azután német szentbeszéd. Nyáron minden fél órával hamarabb van. A szentbeszédnek tartalma morális, panegyricus, hitmagyarázat. Délután németül a templomban, az illíreknek a halottak kápolnájában tartanak szentbeszédet.

A helyi plébános Andreas Zamberg (Lamberg?) a jezsuita misszió főnöke. 2 éve működik, akit a plébánián 4 jezsuita segít. Szorgalmas a szentségek kiszolgáltatásában. Ha a város környékén valamely papnak dolga van, a helyőrségi kaput kinyitják. Kegyes alapítvány nincsen. A nyájnak jó lelkipásztora, a szentségek kiszolgáltatója.

Fix jövedelme Kollonits Lipót egykori bíboros, esztergomi érsek megbízásából a bortized és a terménytized, amit az utód érsek nem vontak vissza. Őfelségétől a katonák miatt, akiknek minden szentséget kiszolgáltattak, évente 300 Ft-ot kap, a közösségtől a mai napig semmit nem kap, pedig 100 Ft-ot kellene tőlük kapni. Stólajövedelme keresztelekor 50 x, szülőnő bevezetésekor 15 x, esküvőre 1 Ft 20 x. Temetési beszédért semmi nem jár.

Az iskola rektora, Lixinger(?) Lipót tanítja a hitre, a tudományba bevezeti (parvulos) a kicsiket, akikből most 30 van. Elégséges a magatartásuk. Szolgálata mind a plébános, mind a nép felé megfelelő. Biztos jövedelme van. Lakhatása a polgárok között van, 6 köből fa a növényektől havonta, az alfabetariusoktól 20 x, az olvasóktól (legentibus) 30 x, akiket írásra tanít 40 x. Stólajövedelme a temetési kíséretért 30 x, énekes miséért 1 Ft.

Földesúr a császár, király.

Péterváradon két társulat, a jezsuiták vezette Krisztus Szenvedése és a ferencesek Kordaviselő társulata működik.

Semmilyen szokatlan eltérés a nép erkölcsében nincs, hacsak nem az, hogy vásárnapon és ünnepnapon a kereskedők és kocsmárosok miatt elhanyagolják az istentiszteletet. A böjtöt még a katonák is megtartják. A húsvéti gyónást is megtartják, amiről igazolást adnak. A lakosság létszáma 2000, mindegyik római katolikus, ortodox egyáltalán nincs. A luteránusokból 12 áttért, és 1 zsidót megkereszteltek.

A szerzetesek közül a jezsuiták telepedtek le, akiknek a letelepedését 35 évvel ezelőtt Lipót császár és Kollonits Lipót érsek engedélyezte, és akikre az érsek mint ordinárius rábízta a plébánia vezetését. A jezsuita plébánost az érsek nevezte ki. A ferencesek szintén Péterváradon találhatóak, akik ellenében állnak a jezsuitákkal, akiknek plébánosi jogkörét sértik. A ferencesek ugyanis több pontban a plébános ellen cselekszenek. Nem adják meg a plébánosnak a temetés után járó negyedet. Nyilvános körmenetet vezetnek

saját templomukból Karlovice területére stólában és harangzúgás mellett. Nagyszombaton saját harangjukat húzzák meg. A feltámadási körmenetet a monostoruk falain kívül vezetik, a város terén. A plébániai körmenethez nem csatlakoznak, csak Űrnápa alkalmával. Akik nem náluk temetkeznek, azokért is ünnepi gyászmisét tartanak a ferences templomban. A karloviaciaknak a keresztséget saját templomukban szolgáltatják ki. König Paschal a ferences gvardián, és a vizitáló közte és a plébános között egyezséget szeretne kötni.

Pétevérádon a helyőrségen kívül és belül működik egy bába, aki szükség esetén a gyermekeket megkereszteli, mert fel van rá készítve.

A Szent György-templomon kívül a jezsuiták gondozásában két kápolna található. Az egyik fél óra távolságra van, amelyiket török mecsetből alakítottak át és még megőrizte formáját. Ez a Havas Boldogasszony tiszteletére volt felszentelve. Tehát a törökök ezt a templomot mecsetként használták. Most a mecsetből kellett átalakítani keresztény templommá. A nép ájzatosságára a kápolnát megáldották, de semmi felszerelése nincs.

A másik a jezsuiták gondozásában a helyőrségen belüli temetőben lévő Szent Kereszt-kápolna. Befogadóképessége szűkös. A kápolnát is benedikálták, a benne lévő oltár meg van szentelve. Az elmúlt év május 29-én a jezsuita superior, plébános kérésére a zárat kinyitották, és Patachich Gábor szerémi püspök mintegy 20 személynek a bérnálás szentségét kiszolgáltatta. A superiort az esztergomi érsek által kánonilag letette, a ferenceseket a suburbium plébániára bevezette. A kápolnát a plébániának visszaadták, amelyet az békével birtokol.

A temetőt, amelynek a gondját – nem tudni, mi okból – a város 8 éven át viselte, a plébánosnak visszaadták. A vizitáló úgy rendelkezett, hogy a temetőt körbe kell keríteni, és a helyieknek 50 x, az idegeneknek 75 x-ért lehet temetkezni. Ezután az itt eltemetettekért az ünnepi gyászmiséket a plébániatemplomban kell tartani, és nem a ferenceseknél.

A plébánia jövedelmét ládában kell tartani, és két kulcsot használni, az egyik a plébános superiornál, a másik a templom gondnoknál őriztetik, és az elszámolásokat évente a plébános jelenlétében a bírónak és két helyi szenátornak kell átadni.

Ennek a látogatásnak az a furcsasága, hogy a vári Szűz Mária-templomról nem tesz említést, csak a Szent György-templomról, illetve a Havas Boldogasszony, valamint a Szent Kereszt temetői kápolnáról. Mégis érdekes dolgokat lehet belőle leszűrni. A vizitátor bizonyára nem tudta meglátogatni az egykori ciszter monostort. A plébánia területét jól ellátták a szerzetesek, még ha vita is volt köztük. A kereszténységre jellemző remény nyilvánult meg abban, hogy templomot építettek a nagy pusztulás után. A Szent György-templom nyilván a helyőrségi templom volt, ami aránylag gazdagon volt felszerelve. A nehéz

anyagi körülmények ellenére fontosnak tartották a művelődést, az ész pallérozását, ezért iskola működik. Aránylag elég jónak számít a 30 iskolás gyermek. A nép vallásosságát igyekeznek a szerzetesek felszítani a nyilvános körmene-tekkel is, ahol céhek(?) zászlók alatt vonulnak fel. Törődnek a szegényekkel, hiszen Péterváradon van egy szegényház, világi kezelésben, és ott is fontos, hogy a házban működik a Szent Olvasó Társulat.¹⁸⁷

Ezeket az információkat egészítik ki Patachich tudósításai a kalocsai érsek-ként végzett látogatásáról 1736 áprilisában. Több plébániát látogatott meg, köztük Péterváradot.¹⁸⁸ Pétervárad temploma, amely előbb a Segítő Szűz Mária nevet viselte, most a Mária Neve titulust kapta. Templomát Patachich szentel-
te föl 1734-ben. Ennek a hossza 14 öl, szélessége 6 öl. Pétervárad filiái voltak Temerin, Futak, Katy, Kobil, Villova és Titel. Majd Titel, Temerin és Futak anyaegyház lett. Ebben az évben gyónásra képes felnőtt 400 fő (ez a 6 éven felülieket jelentette).¹⁸⁹ Péterváradon 1748-ban illírek (rácok), magyarok és németek összesen 1745 főt számláltak. A XVIII. század elején a plébániát a ferencesek vezették. 1702-ben Marinovics Balázs, 1709-ban Budai Mihály mint ferencesek, ezután világi papok álltak a plébánia élén: Novajovszky András 1717-ban, Gyurkovics Mátyás 1726-ban, Újvári Ferenc 1734-ben, Partein László 1735-ben.¹⁹⁰

Patachich után Szörényi László (1733–1749) lett szerémi püspök, aki 1746-ban saját költségén épített püspöki székházat Péterváradon. 1750-ben beadvánnyal fordul a püspök a kormányzó hatóságokhoz, amelyből kiderül, hogy Pétervárad erődjét háromszorosára bővítették, azért püspöki székház és székesegyház részére alkalmas telket kért és azt, hogy oda katolikusokat telepítsenek be.¹⁹¹ Tehát a püspöki székhely gondolata ismét felvetődött.

Az elmondottak alapján pontosítani lehet eddigi adatainkat is. A Szent György-templom valóban létezett a középkorban. A Szent Kereszt-templom építésének dátumát 1777-ben jelölik meg,¹⁹² holott temetőkápolnaként már a XVIII. század elején biztosan létezett, hacsak nem máshol építették meg ugyanezen titulus alatt a templomot, aminek dátumát 1812-re helyezik. A Szent Rókus-templom alapítását 1789-ben állapították meg, pedig már a középkor-

¹⁸⁷ VANYÓ Tihamér, *Püspöki jelentések a magyar szent korona országainak egyházmegyéiről 1600–1850* (Pannonhalma 1933) 77.

¹⁸⁸ KATONA, Kalocsa II, 156.

¹⁸⁹ KATONA, Kalocsa II, 68.

¹⁹⁰ KATONA, Kalocsa II, 68.

¹⁹¹ GYETVAI 68, hivatkozik: MOL A 108. Iratok. 7. cs. L. 9. Nr. 5.

¹⁹² HERVAY – DIÓS 903.

ban is volt ugyanilyen nevű templom. Ami érdekes és új lehet, az a Havas Boldogasszony tiszteletének elmélyítése. Ugyanis Savoyai Jenő herceg 1716. augusztus 5-én, Havas Boldogasszony napján aratott győzelmet Péterváradon a törökök felett. A templom helyén a török időkben dervis zárda, takia állt. A csatában megsérült török fővezért ebbe a templomba hozták, és vigasztalásul sok keresztény foglyot mutattak be neki.¹⁹³ Köztük volt Breiner báró generális, akinek kezét, lábát levágták, majd felakasztották. Jenő herceg a Mária-kegykép előtt imádkozott. Ez a kegykép a római Santa Maria Maggiore-bazilika kegyképének másolata, az eredetit Szent Lukács festményének tartja a hagyomány. Amikor Jenő herceg itt imádkozott, elkezdett esni a hó. A sűrű havazás következtében megfordult a csata, és győztek a törökök felett. E győzelem emlékére terjesztette ki az egész egyházra XI. Kelemen pápa (1700–1721) Rózsafüzér Királynőjének ünnepét. Breiner báró rokonsága a mecsetet kápolnává alakította át.¹⁹⁴

A XVIII. század elején Pétervárad még mezővárosi rangban állt. Erről tanúskodik a pecsét. 1735-ben Pétervárad mezőváros pecsétjének körirata: Peterwardein Cameral-Mark Insigill(um).¹⁹⁵ 1742-ben Szent Flórián található a pecsétképen. 1747-ben pedig eltűnik Szent Flórián, és csak magyar felirat van: Pétervár Kamarál-Város. Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban megtalálható Mária Terézia 1747. január 2-án kelt rendelete Pétervárad szabad királyi városi rangjáról, továbbá a város bekebelezéséről.¹⁹⁶

Péterváradon 1753-ban folyik a vár építése.¹⁹⁷ Ekkor 2 magyar plébániája volt.¹⁹⁸ Úgy tűnik, hogy a két plébánia közül az egyik a várban volt. Katona István szerint ebben az időben 3600 katolikus lakik a városban, és 102 örmény.

Az új szerémi püspök, Giovich Miklós (1749–1762) 1760. december 18-án jelent az *ad limina* látogatáson. Azt jelentette, hogy a török hódoltság alatt a szerémi püspökségnek nem volt püspöke, I. Lipót császár alatt azonban 1688-ban Jány Ferenc személyében püspököt kapott. III. Károly császár alatt Szörényi László szerémi püspök (1733–1749) idejében a péterváraditized egy részét a püspökséghez csatolták. A püspöki tized ugyanis a péterváradit

¹⁹³ HERVAY – DIÓS 904.

¹⁹⁴ HERVAY – DIÓS 904.

¹⁹⁵ ÉRDUJHELYI 1894, 171. Jelentése: Pétervárad kamarai birtok pecsétje.

¹⁹⁶ Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Batthyány gyűjtemény. Cat. II. Tit. XIV. b. Petrovaradinum. 6. Relatio circa reincorporationem Fossati Petrovaradiensis.

¹⁹⁷ *Petrovaradin* 1915, 5.

¹⁹⁸ KATONA, Kalocsa II, 75.

jezsuitákat illetve meg, mert ők voltak itt a plébánosok.¹⁹⁹ Giovich jelenti továbbá azt, hogy Pétervárad külvárosán kívül Havas Boldogasszony tiszteletére áll egy templom, gondját a városi plébániát ellátó jezsuiták viselik. Ezen a helyen egy kis kápolna állt, néhány éve egy kegyes alapítványból bővítették templommá. Pétervárad külvárosában a püspök 1-2 éve jótévket szerzett, és új templom építését kezdte meg Szent Rókus tiszteletére, hogy ez idővel templommá legyen a távolabb élő illír (rác) nép kényelmére. Már a tető is áll, de pénz hiánya miatt nincs befejezve.²⁰⁰

A szerémi püspök székhelye Pétervárad. Az épületet Giovich püspök elődje, Szörényi László vette 4 ezer Ft-ért. A székház eléggé szűk, van egy kis kápolnája, amelynek nyilvános bejárata van, és a püspök naponta itt miséz. Az ünnepélyes püspöki ténykedéseket, mivel székesegyházuk nincs, a jezsuiták vagy a ferencesek templomában végzi a szerzetesek asszisztenciája mellett. A püspök évente meglátogat minden plébániát, ekkor prédikál, bérmál és a plébánosokat ellenőrzi. Egyházmegyei zsinatot szegénységük miatt nem tudnak tartani, de úgy véli a püspök, hogy erre nincs is szükség. A Szentszék megjegyzése: a püspök gondoskodjék székesegyházról. Mivel építkezésre nincs pénz, a pápa engedélyezné a székesegyház translációját, de a plébános jogának sérelme nélkül. Erről egyházmegyei zsinaton kellene döntenie, ha ez nem megy, széküresedés esetén a szomszédos egyházmegyével kell egyesíteni.²⁰¹ Ez tehát az 1760-as jelentés.

A területet érintő egyházi rendezések igen jelentősek. A boszniai püspökséget X. Ince pápa már 1651 után a belgrádi püspökséghez csatolta. 1705-ben került a zágrábi püspök joghatósága alá.²⁰²

A belgrádi/nándorfehérvári püspökség területe 1708-ban már felszabadult a török alól, a székhely azonban nem. 1708-ban, mint láttuk, Luca Natale került a belgrádi püspökség élére, noha székhelye török kézen volt. Vele a missziós püspökség korszaka lezárult. Még szerémi püspöki vikáriusként sokat járta az egyházmegyét, és sok szenvedésben volt része.²⁰³

¹⁹⁹ VANYÓ 221.

²⁰⁰ VANYÓ 222.

²⁰¹ VANYÓ 223–224.

²⁰² DIÓS István, *Boszniai püspökség*, in MKL II, 7–8. Boszniai püspökök: 1637–46 Marnavics Tamás, 1646–60 Maravics Marián OFMObs., 1660–1669 Benlich Máté OFM, 1669–1702 Pozsegai Miklós, 1703–1716 Patacsics György.

²⁰³ TÓTH 2007, 66.

²⁰⁴ DIÓS István, *Belgrád-szendrői püspökség*, in MKL II, 714.

²⁰⁵ DIÓS István, *Belgrád-szendrői püspökség*, in MKL II, 714.

Belgrád 1717-ben szabadult fel a török megszállás alól, és 1717–1739 között Habsburg uralom alá került.²⁰⁴ Közben az 1729. december 23-án kelt pápai bulla a belgrádi püspökséget egyesítette a szendrői püspökséggel. Ez az állapot 1924. október 29-ig állt fenn. Az 1739. szeptember 18-i belgrádi békével ismét török uralom alá került, és a belgrád-szendrői püspökség csak címében élt tovább. 1924. február 10-én a Szerb Királyság konkordátumot kötött Rómával, majd október 29-én létrejött a belgrádi érsekség,²⁰⁵ és az 1920 után beállt egyházmegyei változások miatt az addigi kalocsai érsekséghez tartozó bácskai apostoli kormányzóságot, valamint az addig a csanádi egyházmegyéhez tartozó bánati apostoli kormányzóságot rendelték joghatósága alá.

A szerémi püspökséget Mária Terézia idejében XIV. Kelemen pápa 1773. július 9-én kelt bullájával egyesítette a boszniai egyházmegyével székhelyét a horvátországi Djakovóban jelölve meg. Ettől kezdve djakovói püspökség néven működött.²⁰⁶ Ekkor a püspökség maradt a kalocsai érsekség suffraganeusa. Mária Terézia a djakovói püspökség mellé 4 tagú káptalant alapított, de ez működését csak 1777-ben kezdte meg, és tagjainak létszáma 6-ra emelkedett. Az Esztergomi Főegyházmegyét is érintette az új egyházmegye létrehozása. Ugyanis Eszék anyaegyházat filiájával együtt elszakította az Esztergomi Főegyházmegyétől (exempt volt), és a boszniai-szerémi püspökségbe kebelezte VI. Pius pápa 1776. március 13-i bullájával, amely 1776. szeptember 29-től érvényesült.²⁰⁷ A Prímási Levéltárban megtalálható VI. Pius pápa rendelkezése *Bulla separationis exemptorum parochiarum ab archi-dioecesis* cím alatt, amely függő pecséttel van ellátva, és megjelent a *Bullarium Romanum*ban is.²⁰⁸ A bullában olvasható a szerémi vármegyében Pétervárad is, amelyet a pápa a kánonilag egyesített bosznia-szerémi püspökségbe osztott be. Ennek székhelye Djakovó, de Kalocsa suffraganeusa maradt.²⁰⁹ Majd 1853-tól a zágrábi püspökség érsekséggé emelésekor került a zágrábi érsek fennhatósága alá.²¹⁰

²⁰⁶ A bulla kiadva: *Bullarii Romani continuatio summorum pontificum Clementis XIII. Clementis XIV. Pii VI. Pii VII. Leonis XII. et Pii VIII. Tomus V* (Prati 1845) 616. GYETVAI 68; DIÓS István, *Djakovári püspökség*, in MKL II, 605–606.

²⁰⁷ VANYÓ 76.

²⁰⁸ PL Batthyány József. Prot. I. PE Nr. 2/13. Címe: *Bulla separationis exemptorum parochiarum ab archi-dioecesis*, kiadva: *Bullarii Romani continuatio summorum pontificum Clementis XIII. Clementis XIV. Pii VI. Pii VII. Leonis XII. et Pii VIII. Tomus V. continens pontificatus Pii VI. annum primum ad tertium* (Romae 1842) 209–210. Ennek a címe: *Unio ecclesiarum parochialium comitatus Nitriensis cum archidioecesi Strigoniensi*.

²⁰⁹ *Esztergomi Főegyházmegye. I–III* (Egyházlátogatási jegyzőkönyvek katalógusa 9/2) (összeáll. Hegedűs András – Tóth Krisztina; Esztergom 2000) II, 141.

²¹⁰ DIÓS István, *Djakovári püspökség*, in MKL II, 605–606.

PÉTERVÁRADI SÁNC

A XVII. században a Duna partján, Újvidéken hídsánc épül, amelyet Pétervárad Sáncnak neveznek. A Sánc a péterváradai erőd joghatósága alá tartozott, ezért nevezték el így. Ezt az új katonai községet rác granicsárok, kereskedők, kézművesek, halászok népesítették be. Az 1699-es összeírás szerint 43 férfi lakosa, 18 fiú és 215 katona lakta²¹¹ (a nőket ekkor nem számították).

Mária Terézia 1748. február 23-án kelt oklevele Pétervárad Sáncnak szabad királyi városi rangot ad, de a péterváradai sánc nevet eltörli. Idézem: *„Eltörölvén a régi nevét, mellyel Pétervárad Sánc és Mezővárosnak hivattott, ugyanannak Neo-Planta magyarul: Új-Vidég, németül pedig Ney-Satz nevet és címet adunk.”*²¹² Szabadalomlevelében a címer leírása szerepel: *„Kék pajisznak mezőjében három kerek, ezüst színű torony áll, melyek mindegyikét közepén és tetején párkányzat övedzi, a tornyok egyenként külön állók, természetű kövekből építettek, felső részök párkányzata fogazott, kapuk bezártak, ablakaik nyitottak és lövöldözésre alkalmazvák. Sorban egymás mellett állanak a zöld mezőséget átszelő hullámzó Duna mentén, a középső kissé magasabb és szélesebb, fölötte Noé galambja röpköd. A pajzs szegélyét ezen fölirat futja körül: Újvidék szabad királyi város pecsétje.”*²¹³

PÉTERVÁRAD CÍMERE

Pétervárad mint szabad lövészsóházad 1751. október 6-án a bécsi haditanács határozatával címet kapott. A negyedelt címer szív pajzsos van ellátva. Az első és negyedik kék mezőben fekete kétfejű sas kitárt szárnyakkal az osztrák császár szimbólumaként látható. A második mezőben Szent Péter alakja jobb kezében két kulcsot tart, a vár és a helyőrség védőszentjeként. A harmadik kék mezőben 5 ezüst galamb látható. A középső pajzs vörös mezejében ezüst páncélozott vágott kar ezüst kivont karddal látható.²¹⁴

²¹¹ ÉRDUJHELYI 1894, 99–100.

²¹² Idézi: ÉRDUJHELYI 1894, 161–162.

²¹³ ÉRDUJHELYI 1894, 171. A szabad királyi városi okmányt teljes terjedelmében közli latinul a 433. o.-tól, magyar fordításban a 445. o.-tól.

XVIII. SZÁZADI LEÍRÁS

Végül záruljon az előadás egy korabeli gróf leírásával. Teleki Domokos gróf utazásai során 1793-ban eljutott Péterváradra is. Az ottani benyomásáról így írt: *„Pétervárad egy erős vár, és a legerősebb M[agyar]országban s annak részeiben. Slavóniába fekszik. A Duna mintegy félig keríti, és a várhoz közel ágakra oszolván két szigetet formál, melyek közül a nagyobbik Karlovicig nyúlik, ahol a Dunának ága a nagyobb Dunával ismét egyesül... A vár az alsó és felső várból áll: Az alsó a felsőt egészen körülvesz és szélesen kiterjedt erősítésekkel bírt; a felső pedig egy magas, kősziklás hegyen van építve és erős kőfalakkal és sáncokkal körülvéve... Az alsó várnak kerületiben pedig maga a város vagyon, melyet ugyan szoros, de csinos városnak mondhatni. Itten tartja helyét a slavoniai generálkommandó. ... az alsó várnak minden árkait víz alá lehet tenni, és hogy a vízre nézve még a magas felső várban sincs szükség, minthogy egy hydraulica machina segítségével a Dunából egész addig víz pumpoltathatik... Katonai jurisdictio alatt vagynak és választott magisztrátusok vagyon, melynek feje a polgármester; egy tiszt szokott lenni, mindazonáltal a lakosok nem katonák, jóllehet a határkerülethez tartoznak... Péterváradnak külső városai nincsenek; vagynak azonban majorjai és kertjei.”*²¹⁵

A XIX. századi lexikonok említést sem tettek Péterváradról, csak Újvidékről.

Későbbi történetéről azt írják, hogy Trianon után a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság, illetve a Jugoszláv Királyság része lett. 1980–1989 között önálló község, 1989–2002 között Újvidék község része, 2002 óta Újvidék város egyik községe lett az egykori dunai Gibraltár gyöngyszeme. Ma Szerbia délvidéki területéhez tartozik.

²¹⁴ <http://vajdasag.rs/P%C3%A9terv%C3%A1rad2012.máj.8>.

²¹⁵ TELEKI Domokos, *Egynehány hazai utazások leírása* (Bécs 1796), új kiadása: (Régi Magyar Könyvtár Források 3) (Balassi K., Budapest 1993) 78–79.